

Кн/р5
Ш/З(257=км)
У49

УЛУУ МАНАСЧЫ САГЫМБАЙ

ББК 84 Ки 7-4

К 39

Улуу манасчы Сагынбай/Башкы редактор К. ЖУСУПОВ;

К 39 Түзгөндөр М. Төлөмүшев, Ш. Дүйшеев. Сүрөтчүсү Т. Коомбаев Б: «Ала-Тоо»
журн. Редак., 1992. JCBN 5-900162—02-8

Бул китепке кыргыз рухунун туу чокусу — «Манас» эпосунун чыгаан айтуучусу, манасчылардын даанышман өкүлү Сагынбай Орозбак уулунун ыр, дастандары топтолду. Ошондой эле, жыйнакка залкар манасчынын өмүр жолу, чыгармачылыгы жөнүндөгү иликтөөлөр, эскермелер да кирди.

Китеп Сагынбай Орозбак уулу жөнүндөгү маалыматтарды толук камтыган алгачкы саамалык.

К $\frac{4702300400}{M 451 (II)-91}$

ББК 84 Ки 7-4

JCBN 5-900162-02-8

РЕДАКЦИЯДАН

Урматтуу окурмандар! Колуңуздагы китеп залкар манасчы, кайталангыс талант даарыган Сагынбай Орозбак уулунун туулган күнүнө 125 жыл толгон мааракесине багышталып отурат. Буга чейин улуу манасчынын өмүрү, айтуучулук өнөрү тууралуу өзүнчө китеп чыккан эмес. Ал эми ал кишинин жеке тагдыры, чыгармачыл таржымалы жөнүндө замандаштарынын эскермелери, илимпоз-окумуштуулардын иликтөөлөрү ар кайсы гезит, журналдарга, китептерге басылып, чачырап кала берген. Бул улуу манасчыбыз жөнүндө толук жана жыйнактуу маалымат алгысы келген окурманга албетте, кыйла кыйынчылык келтирет. Мына ушул кыйынчылыкты жана муктаждыкты эске алып, «Ала Тоо» журналынын редакциясы Сагынбай Орозбак уулунун өмүр жолун, манасчылык талантын кең-кесири камтыган китеп чыгаруу максатын көздөгөн.

Китеп эки бөлүктөн турат: 1-бөлүктө Сагынбайдын буга чейин эч жерге жарыялана элек ыр, дастандары; 2-бөлүктө манасчынын өмүрү, чыгармачылыгы жөнүндөгү эскермелер, иликтөөлөр.

Албетте, китепти түзүү кыйла машакатка турду; архивдер түпкүрүндө нечен жылдап саргайып жаткан Сагынбайдын өзүнүн ыр, дастандары изделип табылды, залкар манасчынын өмүр жолу, айтуучулук таланты жөнүндө ар кайсы басма сөз бетине, китептерге жарыяланган материалдар чогултулду, чет жана орус тилдеринде чыккан эмгектер которулду. Убагында айрымдары журналга жарыяланды. Ал эми китептин мазмунуна баа бериш кезеги Сиздерде, урматтуу окурмандар!

ДАСТАНДАР, ЫРЛАР

Сагынбайдын эл оозундагы ырларынан¹

* * *

Таманын жерге таптаган,
Соорусун күнгө кактаган,
Желенин башын сактаган,
Алыстан келген талапкер,
Ат таптаган саяпкер,
Чубатууга салып көр,
Чыкса байге аласың,
Чыкпаса куру каласың.

(Жар чакырганынан)

* * *

Оймогуң оозу жез бала,
Ойдо ырдайсың кыз бала.
Жез билерик жез кана,
Үйүңдүн арты боз талаа
Шамалдайсың кыз бала.
Эшигиң алды көл дайра
Суу алдыңбы кыз бала?
Токмок салсам түрбайсың
Уялдыңбы кыз бала?!
Чачыңдын алды тумарча,
Турсаң кантет кудаца?
Көлөкө жерге уктайсың
Көңүлдөн асти чыкпайсың.
Көрүнүшүп калганда
Көмөкөйдөн жыттайсың.
Салкын бир жерге уктайсың
Санаамдан такыр чыкпайсың.
Сагынышып көрүшсөк.
Самаган жерден жыттайсың.
Ак жайкын жаткан музду айтам, Ак
жалама тузду айтам.
Айлыңда жүрүп ырдаган
Атайы шордуу бизди айтам.
Көк жалама тузду айтам,
Көк жайкын жаткан музду айтам.
Көрүп жүрүп кур калган
Көңүлдөш болгон бизди айтам.

* * *

¹ Бул ырларды 1966-жылы июль айында акындын жердештери Эсеналиев Сыдык, Байташев Эшенден Райкул Сарыпбеков жазып алган.

Албан-албан күлүк бар,
Алына карай чураган.
Айтарына келгенде
Акындардын оозунан
От жалындай бураган.
Козгоруна келгенде
Коргошундай көйкөлөм.
Дөөлөттүүмүн дегенге
Котур төөдөй сөйкөнөм.
Беттеп оозум ачамын
Берметтей жел сөз чачамын.
Көл-Төр, Жалгаш эки сай,
Чертининин баары бай,
Көргөнү келгени Сагынбай.
Силер сарай, биз кербен
Жайласам деп келгенмин,
Силер соолук, биз козу
Маарасам деп келгенмин.
Мен Жалгашты өрдөдүм,
Жалгашты башта көрбөдүм.
Кара зоолуу чеп экен,
Калың айыл эл экен.
Жалгыз киши көрбөчү
Баралбоочу чек экен.
Башта көрбөй бастырган
Сагынбайың эр экен.

* * *

Күрпүлдөгөн кара нар
Күчү пилге барабар.
Соно соруп арыса
Соз буйла болуп тартынар.
Тоодакты тоют көрбөгөн,
Колго түшкөн ак шумкар
Тамак таппай кор болсо
Таранчыга талпынар.
Өкмөттөгү жаш балдар
Өкүмү колдон кеткен соң
Өкүнүчү күндө артылар.

Замана

(Кара ыр)

Ыкыбалын түзөтүп,
Ыйман менен кагышты

Эмдигинин чалдары,
Эс үйрөтөт балдары.
«Балам менен сүйлөш», — деп
Башын алып кутулуп
Баса берет сан кары.
Калыстыктан неме жок
Каран түнгө салганы.
Карындашың, уругуң
Кайыр кылсаң курудуң.
Карк алтынга бөлөсөң.
Канакей деп танганы
Канча алсаң да берем деп
Камдалуу турат жамдары.
Ыгы жокко карганып
Ырыскысын жалмады.
А бейилине жараша
Ага, иниден айрылып, Ынтымагы
калдады.
Пашалык менен башкарып
Башыңды орус кармады.
Назар керда эрендер.
Арылбай жүр арманы.
Мурункунун балдары
Булум кийген бардары.
Манат кийген балкылдап,
Буурул ала чалдары.
Сүйлөшкөнү колдурап,
Сүйгүнчүктүү тилдери,
Сүттөн аппак диндери
Жаназасын окуган,
Жалгыз аят билгени. Написине
алдатып
Жаман жолго кирбеди.
Шаарга барган бирөөдөн
Мындай дейди деп келсе
Былк этпестен турады,
Анын үчүн кудайың
Артык дөөлөт курады.
Эндигинин адамы,
Эстүүсүнгөн арамы,
Фарси тилди барк кылбай,
Баарынын маани айткан арабы.
Окуп туруп китебин.

Оюна келсе молдокем.
Ойрон кылып салабы.
Аны көргөн наамасы
Напси тийип калабы.
Байкабастан өлүмдү
Баарың жедиң параны.
Аның үчүн жиберген
Алла таала кудурет
Албан түрлүү балааны.
Аңтарылып жер басып,
Ар бир жерден көрдүңөр
Насым шаар калааны.
Муну көргөн залимдин,
Бузуктугу калабы.
Билдиңерби аччылык
Минтип жүргөн араны.
Бизге келди калыбы,
Акылы бар азамат
Акыретин карады.
Чындап кудай берди деп,
Эндигинин жакшысы
Эптегенге жарады.
Байлап берсең бир тайды,
Байдасына карады.
Ойлоп турсаң заманаң,
Оодарылып барады,
Ой, момундар! Тобо кыл
Оолак кылсын кудайым,
Оводогу балааны.
Азыркынын манабы,
Айылдан болду талабы.
Коңшусунун козусун
Конок келди мага деп,
Койбой сурап алабы.
Аа, берери беш теңге,
Андан тийбейт эч теңге
Ана, мына чыгын деп
Айдап жолго салабы.
Аны менен токтобой
Арттырып тыйын алабы?
Ушуну менен болгон соң
Узай албай калабы?
Оо дарука! Не дейин?

Мурункунун манабы,
Букаранын панары.
Ал заманда жок экен
Алганын бербей танары.
Козу берсе, тай алып,
Коңшулары жай алып,
Минтип оокат кылчу экен
Бир-бирине таянып,
Душман келип катылса
Турган эмес аянып.
Элим аман болсун деп,
Эртели, кеч тилеген.
Эндигинин жакшысы
Өз башынан бөлөгүн
Өлүп жатса билеби?!
Бузук ишке жалынса
Мындан бетер болсун деп
Бучкагынан жарады.
Жар-жоро деп кайышпай
Жамандыгын тиледи.
Атым акын Сагынбай
Анча-мынча сүйлөсөм
Аңдагандар биледи.
Куп тыңдаган кишинин
Кулагына киреди.
Куруп айтам жердайын
Кудрети күчтүү кудайым.
Күн, асманды үстүңө
Көргөзбөстөн тиреди.
Көөнүңө алба көй кашка
Кеп жагынан бу сөздүн
Бай үлгүсү киреди.

Байлар

Мурункунун байлары,
Салыгында калчу экен.
Бүүлүм бука чайлары.
Кыркылбастан жүрчү экен
Козу менен тайлары.
Асый аты үйрөнбөй
Азоо жүргөн малдары.
Болбураган аңгүдүк

Момун экен балдары.
Аның үчүн арбытып
Артык кудай жалгады.
Эне, атасын башкарат
Эмикинин сан кары.
Жанындагы жакырдын
Жалгыз коюн карыз алып,
Элден мурун жалмады.
А, пейлине жараша
Колундагы малынын
Берекеси калбады.
Бекер айтпайт өзү деп,
Мен карыптын сөзү деп,
Мээси толук азамат
Белги кылып кармады.
Бу дүйнөдө бар бекен
Мурунку элдин арманы? Ал
заманда жок экен
Ага, ининин жаңжалы.
Бечарага кайры көп
Берекелүү малдары.
Мындан байка маанисин
Кожобуз деп койчу экен
Селделүүнүн баарысын.
Олуядай ызаттап,
Ол заманда карысын.
Кудасындай урматтап
Курбу, курдаш баарысын.
Калаа бетин көрбөгөн
Койдун пейли тарысын.
Уламалап сүйлөдүм
Уккан-көргөн баарысын.

Өмүр

(Баланын туулушу)

Абалында баарыңар,
Жашың менен карыңар
Атанын белиндесиң бүгүлүп.
Андан өтүп бир күнү,
Сары суу болдуң жүгүрүп.
Апаңын кардына түштүң түйүлүп.
Ал бечара апаңыз,
Курсагымда бала деп,

Кубат ушу мага деп,
Кубанып жүрдү сүйүнүп.
Тогуз ай, тогуз күн,
Тогуз саат көтөрүп.
Бала болдуң бир күнү,
Жерге түштүң жөтөлүп.
Күн көргөзбөй, жел тийбей,
Бир жылы өмүр өткөрүп,
Катын-калач баргансың,
Оромолго салгансың,
Ороп-чулгап алгансың,
Оозанткансып койгонсуң
Тоюңа бир, эки мал сойгонсуң.
Баланчанын катыны,
Эркек бала тапты деп.
Коёлу деп ысымын,
Атын атап койгонсуң.

Балалык

Бир жашыңда билиндин,
Бешикке белиң илиндин.
Эки жашка жетесиң,
Эч нерсе түйбай кетесиң.
Үч жашыңа барганда,
Темтең-темтең этесиң.
Төрт жашыңа барганда,
Ат кашында олтурдуң.
Беш жашыңа барганда,
Ата менен эненин,
Көз мээримин толтурдуң.
Алты жашка келгенде,
Ат деп тайды тандадың,
Ата-энеңди жандадың.
Жети жашка келгенде,
Жээр тамак, кийер кийим,
Өз боюңа камдайсың.
Асыл заада көрүнсө,
Алып берсе экен деп,
Ата-энеңе карайсың.
Жашың жетсе сегизге,
Жабышсам дейсиң семизге.
Чапсам дейсиң, ойлойсуң,
Айдай талаа тегизге.

Тогузга жашың жеткенде,
Малга, булга байланып.
Жаңы жеттиң он жашка,
Балалык пейлиң бир башта.
Он бирге жашың кирдиңиз,
Жакын менен жатыңды,
Айланып араң билдиңиз.
Он экиге жашың бардыңыз,
Оюнду самап алдыңыз.
Ана мына дегенче,
Он үчкө келип калдыңыз.
Он үчүңдө мусадың,
Оюн-күлкү дегенде,
Андан бетер кусадың.
Он төрткө келдиң билиңиз,
Жатыксын сөзгө тилиңиз.
Тапсын ыйман диниңиз.
Он беш жашка келдиңиз,
Арак ичкен мастайсыз.

Боз балалык

Он алтыга келгенде,
Капкайдагы немени,
Кылсам дейсиң настайсыз.
Он жетиге келгенде,
Көйкөлгөн көктөм аздайсыз.
Он сегизге кирипсиз,
Оюн-күлкү билипсиз.
Өнөрдү кандай баштайсыз.
Он тогузга келдиңиз,
Ойлонуп көзүң ачыңыз,
Ойлoduңбу элимди,
О дүнүйө, бу дүйнө,
Илим менен билимди,
Көргөнүңө көз салып,
Каныктырып тилиңди.
Асылың жерде топурак,
Аңдап билгин зилиңди.
Кошуласың турпакка,
Ойлонуп бил бул чакты.
Жыйырмага жашың ардыңыз,
Жыгылып турган немедей,
Жыйып баарын алдыңыз.

Жыйырма бирде баласың,
Чырактайсың, жанасың.
Жыйырма экиге келгенде,
Көз деген кооз данасыз.
Жыйырманын келдин үчүнө,
Жыйырма төрткө келгенде,
Чыңалып толдуң күчүнө.
Жыйырманын келдин бешине,
Элиме ыйман топтоңуз,
Чымын жандын ичине.
Кыймылдагын жигиттер,
Кыябың толгон кезиңде,
Кызыл тилиң безилде.
Кыяматтын тар жолун,
Кыйналбай алгын өзүңүз.
Дагы кызып калыпсыз,
Жыйырма алты жашар кезиңде.
Жыйырма алты жашка толдуңуз,
Жигиттин көркү болдуңуз.
Жыйырма жети жашыңда,
Акылың болсо токтолдуң,
Эмгек үйбөй башыңа.
Жыйырма сегиз быйыл жыл,
Өлбөй тирүү барсызбы?
Көргөнүңө шүгүр кыл!
Өлүү эмессиң, тирүүсүң,
Өлөң айтып жүрүсүң.
Өлтүрбөсө кудайым,
Жыйырма тогуз деген жаш,
Атказдың анын жудайын.
Субат кылган иш барбы,
Соболду сизден сурайын.
Отузга кирди жашыңыз,
Айылда кара кашыңыз.
Оозуңа жетпей төгүлөт,
Буйурбаган ашыңыз.

Орто жаш

Оюн-күлкү, тамаша
Отуз бирге жеттиңиз,
Куланбастан кеттиңиз.
Жумуп көздү ачкыча,
Жубарымбектен өттүңүз.

Кайратыңа карк толгон,
Эми өттүң ар жакка,
Отуз эки жаш болгон.
Жашың отуз экиде,
Акылың толук айланып,
Кол сунбайсың чекиге.
Отуз үчкө кирдиңиз,
Айланып нени билдиңиз.
Актын атын жаттасаң,
Ооз менен тилиңиз
Абадагы жылдыздай
Орошон болсун диниңиз.
Кирген жашың отуз төрт,
Ушул күндө ойлонгун,
Ок жыландай толгонгун.
Кайыр кылгын калкыңа,
Карап түрүп көзүң сал,
Мурункунун наркына.
Өнүкпөгөн жигиттер,
Озунуп тартат алкына,
Чындай көрүп чырмалдык,
Дүнүйөнүн калпына.
Эсеп кылгын эрте-кеч,
Жетти жашың отуз беш.
Булут минип жетпейсиң,
Мурункунун наркына.
Буркурайсың түтүндөй,
Бу замандын дартына.
Өлгөндөн соң жетээрсин,
Өз жакшыңдын баркына.
Болбос ишке асылбай,
Өзүңдүн кара чаркыңа.
Жашың отуз алтыда,
Жашай турган жигиттин,
Жаман өлүм антыдыр.
Ошо оңолбос жигиттин,
Ичкен ашы калпыдыр,
Отуз жети жашадың,
Оңуту келген даамды,
Оозуңа келсе ашадың.
Билдиңби арам, адалды?
Ажал, оору бу күндө,
Маңдайыңа кадалды.

Келдин отуз сегиз жаш,
Көргө кирсе карып баш.
Көрдүң өзүң көркүңдү
Көмүлүпсүң көөр таш.
Отуз тогуз жашадың,
Ойлоп көргүн өзүңдү,
Далай жашты ашадың.
Кырка жашың жеттиңиз,
Мээнетке белиң байландың,
Акыр бир күң өлөсүң
Аңдабай шоруң кайнадың.
Кирди жашың кырк бирге,
Кырк бир деген аз эмес,
Баштагындай мас эмес.
Карап турсаң ойлонуп,
Каапыр да саа кас эмес.
Кас душманың өзүңдө
Кармайын десе колдо жок,
Көрүнбөй турат көзүңө.
Акыл, напси, текебер,
Кошулуптур өзүңө,
Албайсыңбы эсиңе?
Анткен менен келдин го,
Кайрат кылаар кезиңе.
Кырк экиге илиндин,
Жараткан жалгыз
Алдага, Жайың, күйүң билиндин.
Кырк үч болду санатың,
Жаш жагынан арман не,
Талыды го канатың.
Кырк төрт кирдин билиңиз,
Кырка таштай дилиңиз.
Жумшартууга ойлогун,
Жумуп көзүң койбогун.
Бир айтканды билбейсиз,
Бир күнү жыгар ойронуң,
Кырк бешке кирдин кылчайбай,
Өзүңдү өрткө койбогун,
Кырк алты жашка жеттиңиз,
Арт жактан көргөн жашыңа,
Кылчайбастан кеттиңиз.
Ажал-тагдыр бир күнү,
Жакадан алса неттиңиз.

Кыймылдап оокат үстүндө.
Кырк жетиге жеттиңиз.
Суракчы келсе неттиңиз.
Күлүктөн атты миндиңиз,
Күлкүнү жакшы билдиңиз.
Күлгүндөй тонду кийдиңиз.
Капилеттен кол салса,
Боз түрпакка кирдиңиз.
Падыша болдуң, бек болдуң,
Барчага маалым кеп болдуң,
Ачка болдуң, ток болдуң,
Акыры бир күн жок болдуң.
Ачып көздү жумганча,
Кырк сегизге токтолдуң,
Кырк сегиз келдиң көрдүңбү,
Кызмат буйурган кудурет,
Айтканына көндүңбү?
Акыл менен ойлоңуз,
Ата-энеңди көмдүңбү?
Көмүлдү ата-энеңиз,
Акыры бир күн сиз дагы,
Топурак болот денеңиз.
Өзгөнү жалган десең да,
Өлүмдү жалган дебеңиз.
Кырк тогуз кабат бастыңыз,
Ачык күн да бучкактай,
Не себеп жолдон аздыңыз.
Эсиң болсо ойлоп көр,
Элүүгө кирди жашыңыз,
Не себептен агарды,
Сакал, мурут, чачыңыз?
Акылдуулар туюнду.
Акыретти ойлобой,
Напси бузар күйүндү,
Ар тамырга куюлду,
Башында каның суюлду.
Паразаттуу немелер,
Мына муну туюнду.

Карылыктын башы

Жашың болду элүү бир,
Муңайымдуу дайрага,
Бурулбастан эми кир.

Ооз менен эринге,
Тик чыгуучу жериңе,
Сакал-мурут толупсуз,
Балага — ата, катынга — эр,
Үйгө ээ болупсуз.
Мурунку кылган бир катар,
Кайратыңды коюпсуз.
Эргидиң элүү экиде,
Сактанасың боюңду,
Баспай жаман секиге.
Жараткан салаар ниетиңе,
Дүнүйө келээр бетиңе.
Кызык көрүп дүйнөдөн,
Кысынаарсың сүйлөөдөн.
Элүү үчкө келдиң не болдуң?
Эгең буйруган кызматтан,
Не себептен эриндиң?
Элүү төрт кирдиң өзүңө ал,
Бар кайратты боюңа ал.
Карып менен бакырга,
Кайда да болсоң көзүң сал.
Катын менен балага,
Катасы жок болдуң чал.
Бир кезде болдуң кырчын тал,
Азыр чынар болупсуң,
Элүү бешке толупсуң.
Ажал берсе күдурет,
Кыркылып жаткан төл өңдүү,
Сайга жатып солупсуз,
Эсеп кылгын эрте-кеч.
Эмдиги жашың элүү беш.
Элүү алтыга бардыңыз,
Баштакы кубат азайды.
Оолактайт алган жарыңыз,
Жыйырма беш жашыңдан,
Такыр таттуу жаныңыз.
Жалган айтат ушу деп,
Жадыңызга келтирбей,
Ырас айтат ынаныңыз.
Сакал-мурут агарды,
Суюлду бойдон каныңыз.
Элүү жети кирдиңиз,
Эркин болсо дөөлөтүң.

Эч жашыбай көөнүңүз.
Өз боюңдан өзүңдөн,
Канча чыгаар өөнүңүз.
Токтолдуң элүү сегизге,
Көөнүң канча корунат,
Өз боюңду тегизде.
Канча кылсаң арга жок,
Кайта он бешке келишке,
Элүү тогузда эми жаш,
Өлбөгөнгө шүгүр кыл,
Айды көрдүң, күн көрдүң,
Ал да нече күн көрдүң.
Ачып көздү жумганча,
Алтымышка кирдиң тез,
Маңдайыңа келди кеч
Кайда кетти жөнүңүз,
Катындан калды өөнүңүз.
Канча жашка жашадың,
Кайрылып карап көрүңүз,
Алтымыш жана бир деди,
Ак амири буйруду,
Алтымыш бирге кир деди.
Алтымыш бирге ирдиңиз,
Абалын кайдан билдиңиз.
Айткан сөз кирбей улакка,
Абыдан катуу дилиңиз.
Аял-буял кылбастан,
Алтымыш экиге кирдиңиз.
Алтымыш эки кандай аш?
Далайды көрдү карып баш.
Артыңдан өлүм түшүптүр,
Көңүлүңө алып көзүңдү ач.
Басык бабыр көрүнсө,
Башыңды алып оолак кач.
Акыр келди астыңа,
Алтымыш үч деген жаш.
Абдулданын баласы
Аалымдардын сарасы.
Амина болгон анасы.
Медина-Мекке калаасы,
Асан-Үсөн баласы.
Айткан шариатында,
Анын жоктур катасы.

Өлчөө жок анын күчүндө,
Өткөн экен дүйнөдөн,
Так алтымыш үчүндө.
Алтымыш үчкө толдуңбу,
Албайсың өлүм эсиңе,
Андан да жакын болдуңбу.
Өлүм албай эсиңе,
Алтымыш төрт жашыңыз,
Көрүнүптүр көзүңө.
Көңүл коюп угуңуз,
Сагынбайдын сөзүнө.
Ногойдон адабиятчы,
Муптак Каюм агаңды.
Казып жазган кезиңде
Кетесиң ушу жалгандан,
Ажалды алгын эсиңе
Алтымыш бешке елдиңиз,
Ажалды билбей өттүңүз.
Акыреттин барына,
Ынанбайбы ниетиңиз.
Алтымыш алтыга кирдиңиз,
Ак ислам диниңиз.
Акыреттин барлыгын,
Асман, жерден билдиңиз.
Астында турат канча жер,
Жер экен деп тим болбо,
Суу канча, таш канча?
Токой канча, тал канча?
Толуп жаткан жан канча?
Оорун кылган кара жер,
Баарыбызды которуп,
Акы албаган кандай эр.
Аңырайтып тим койбой,
Асман жасап, көк берген,
Ачка болуп калаар деп,
Насибибизди көп берген.
Айбаныңа ылайык,
Албан түрлүү чөп берген.
Көзүңдү салгын көбүңүз,
Көгөргөн асман көгүңүз.
Көл дарыя суу экен,
Куюлтуп бери келтирбейт,
Жетти алтымыш жетиге,

Жыл кадырын билиңиз.
Келдиңиз алтымыш сегизге,
Акылыңды тегизде.
Ажалыңды алып бир күнү,
Айдоого келет периште.
Алтымыш тогуз кирипсиз,
Али тирүү жүрүпсүз
Акыры бир күн өлүм ак,
Айдай талаа, жапан түс,
Эми келдиң жетимишиңе,
Катыла албай каласың,
Катын деген кишиңе.
Катыгыраак нан жесең,
Каяша кылат тишиңе.
Жетимиштин биридир,
Жетипсиз жашың тиридир.
Көрүп түрүп кылбаган,
Көңүлүңдүн киридир.
Жетимиш эки кирдиңиз,
Ченде жок дооран сүрдүңүз.
Элүү кырга келгенче,
Этегинди түрдүңүз.
Жетимиш үчтү билдиңиз,
Өлүмдүн атын миндиңиз.
Жетимиш төрткө келгенде,
Келдиңиз өлүм кашына
Жетимиш бешке киргенде
Ким жетээр экен датыңа.
Карап көргүн эринбей,
Сакалың ак, сөөгүң ак,
Өз башыңа карап бак.
Жанга падыша болсоң да,
Жарашпайт саа алтын так.

Абыдан карылык

Жетимиш алты жашыңа,
Жетип калдың ушул чак.
Анда дагы барктасың,
Алда берсе дөөлөт, бак.
Карап көргүн жан жагың?
Кадырың барбы илээриң,
Катасы жок чын болот,
Өлүмүңдү тилээриң.

Жетимиш кирдин жетиге,
Жер дүйнөнү көрөйүн,
Жеткирсе кудай ниетиме.
Жетимиштин сегизи,
Жеткениңди билдиңби,
Жергеңизден адашып,
Кеткениңди билдиңби.
Өнөр кылаар чагыңдан,
Өткөнүңдү билдиңби.
Жетимиш тогуз киргенде,
Жерге угулбай доошу
Сексенге кирген соң,
Кыйла өзүңө жик болоор,
Кыбырап жерден дабышы,
Бардың жана сексен бир,
Маймылдан алган жашыңа,
Башыңды салып энди кир.
Көчүк жагың тыйтайып,
Жалаягың майтайып,
Арыктаган айбандай,
Жабайын десең тайтайып.
Сексен экиге кирдиңиз,
Сексейип алың билдиңиз.
Жаш күнүңдөй жатыгып,
Келме айтып эле тилиңиз,
Келдин көрдүн башына.
Сексен үчкө кирдиңиз,
Алган, кылган ишиң жок,
Оозуңда бүдүр тишиң жок,
Олтурганда талашып,
Ойногондо жанашып,
Бирге жүргөн киши жок,
Сексен төрт кирдин оюңа ал,
Жер дүйнөгө көзүң сал
Көзүңдү байкап басып ал.
Кыйланы көрдүң өзүңүз,
Кызарган эки көзүңүз.
Мурункудай так эмес,
Булдурайт экен сөзүңүз.
Мурунку кайрат кайда, деп,
Муңданаңыз өзүңүз
Бул дүйнөдөн кетээрме,
Жакындапсыз өзүңүз.

Сексен беш кирген жашыңыз,
Кыймылдабай турсаң да,
Кылтылдайт экен башыңыз.
Сексен алты бардыңыз,
Быгышат экен кардыңыз
Былыркыдан быйыл да,
Былк эте албай калдыңыз.
Курсагың калды курушуп,
Кургуруң калды бүрүшүп.
Кейпиңди көргөн келин-кыз,
Шылдың кылып күлүшүп.
Сексен жети турагың,
Кыйкырса да укпайт кулагың.
Соолгон экен булагың.
Сексен сегиз бардыңыз,
Сенек болуп кол, аяк
Саныңды жаппай калдыңыз.
Акыл качты, бой калды,
Айландыраар ой калды
Чөккөн кара нардайсың,
Мурунку өткөн жоругуң,
Ойго түшсө зарлайсың.
Тар көөдөндөн жан чыкпай,
Тозокко кирдин кандайсың?
Жеттиң сексен тогузга,
Кубандың жашка толушка.
Жакын келдин ойлоп көр,
Жалган турпак болушка.
Токсонго келдин толгонуп,
Токтобостон дүйнөгө,
Акырет жагың ойлонуп,
Токсон бирге кайрылдың,
Толук эстен айрылдың.
Эшикке басып чыгам деп,
Эки-үч таяк таяндың,
Жакшы болсо алганың
Как жаныңдан көрөсүң
Таяныч болуп калганын.
Жаман болсо катының,
«Жылас болгур өлбөйт» деп,
Буру жерден көрөсүң,
Жыга түртүп салганын.
Токсон экиге токтолдуң,

Бу көрөкчө жакшыдыр,
Көмүлүп көргө, жок болгон.
Токсон үчкө бардыңыз,
Тойоор бекен кардыңыз.
Жөлөөр, салып эсиңе,
Күйөрүң болсо башыңды.
Өзүң билбей каларсың, Канчага
келген жашыңды. Жуудуруп
сийдик бооруңду, Бала-чакаң
тилдейт ко,
Бу дүйнөдө болууңду.
Токсон төрткө оролдуң,
Топ көрбөстөн жоголдуң,
Токсон бешке киргенде,
Баштагыдан оңолгус.
Баш көтөрбөй суладың,
Басамын десең куладың.
Баштагыдан байкабай,
Мынча не жашты сурадың?
Токсон алтыга келгенде
Ооруңдан турбадың,
«Ой-бойду» салып куурадың.
Былыркы кескен теректей,
Былк этпестен кургадың.
Токсон жети киргенде,
Тоголондуң бүгүлүп.
Сазга сийдин тыгылып.
Бир жүргөнгө көмүлүп
Айлыңдагы адамга,
Анда-санда көрүнүп.
Аш ичиштен эринип
Токсон сегиз барганың,
Толукпу ырас карганың.
Эңгилчек басып атыңды,
Эч пенде көрбөй бетинди.
Кеткен экен шайы деп,
Келиниң жабар этиңди.
Токсон сегиз жашадың,
Толгон күндө азабың,
Бир жыл калды жүзүңө,
Бир күн барып көмөрүң,
Жол боюнун тушуна
Жашың жетти макул жүз

Жашың жүзгө жеткенде,
Жатар жериң жапан түз.
Азиретаалы болсоң да,
Бу дүйнөдөн күдөр үз.
Мурас кылып Сагынбай,
Ушу жерде айткан ырың соз
Карап көргүн көзмө көз.
Мактанба жүз жыл жашыңа,
Айбаттуу арстан болсоң да,
Келет өлүм башыңа.
Ажал деген кийирген ак
Адам уулу көргөн жак.
Кысылып турат кашыңда,
Ажал барын билипсиз,
Азыркы күндө тириксиз,
Ак атылса аликсиз
Тастаркондун артындай,
Талоонго түшкөн баликсиз.

Кара баба баласы

Өлгөндө

Сагынбайдын кошуп

Келгендеги кошогу

Башка салса кудайым,
Пашаага түшөт убайым.
Байгамбар менен сабанын
Баарысы өткөн жудайын.
Бай кулады багынан,
Падыша түшөт тагынан.
Айрылып калды Ажы эли
Карманып турган канынан.
Кыйылды чынар багыңар,
Кыйрады алтын тагыңар.
Кесилди чынар багыңар,
Кетти го алтын тагыңар.
Чынары сынса чырпык бар,
Чырпыкка чымчык конуучу.
Чын дүйнө кеткен Ажы атам,
Артында калган балдарга

Сыймыгы келип конуучу.
Ажы менен Субандан
Артык чыктың дубандан.
Ар кылган ишиң адилет,
Ак падыша кубанган.
Чоро менен Черикчи,
Темир, Болот, Черикти,
Ошолордун баарысы
Ажы ата Сизге берген эрикти.
Кенембай эли Семиз-Бел
Ошонун баары уруу эл.
Ошолордун баарына
Баатыр Ажы бийик бел
Тескемдеги Баатыркан
Терип айтам канча жан,
Кейип калды ажыга
Казак, кыргыз, мусулман.
Кочкордогу азыкты,
Мамырбай доңуз басыпты.
Казак, кыргыз мусулман,
Кайдан издеп табасың
Ажымдай алтын казыкты?!
Надырбек менен Борукчу.
Кылган сиздей жорукту.
Борукчудан өтүптүр
Бала Балбак зордукчу.
Ошолордун баарысы
Ажы ата, өзүңүздөн коркучу.
Курманкожо, Кулжыгач
Көкүмбай Курман сөзгө мас.
Ошолордун ичинде
Мөмөлөгөн бир жыгач.
Мөмөлүү жыгач кыйылды,
Мөмөлөрү жыйылды.
Казак, кыргыз мусулман
Кайдан издеп табасың
Ажы атамдай кыйынды?!
Темир менен Болоттон
Теңдешкенин кулаткан.
Сарысейит, Бугудан
Санаасыз калың туулган
Сай кашканын баарына

Мынакей, Салып кеттиң чуулган.
Адигине, Тагайдан
Арбагың ашкан далайдан.
Үчүкө менен Түлкүдөн
Оргуп чыктың түркүдөн Маматкул,
Дөөлөстөн,
Башташканын жөөлөткөн.
Баш кошкондун баарына
Пашаалык эрк ээлеткен,
Касымалы, Касымбек
Ошолордун баарысы
Кошомат айткан Ажым деп.
Чоролордун калпасы
Беккой экен калкасы.
Ошолорду баарына
Тийип турган аркасы.

Кой Буурул

(Эски кошоктор)

Мындан эки, үч жүз жыл мурун Кушчу элинин бир байынын малы жутап кырылып, өзүн көчкү басып өлтүрөт. Бир кызы качып черик элиндеги жездесиникине барат. Жездеси мерген экен. Жездеси бу кыздан кабар таап, аны аң эти менен багып жатканда, мыкачы кишилер келип, жездесин союп кетет. Мергендин катыны өзүнө бычак уруп өлүп калат. Ошондо балдызынын кошкон кошогу.

Оролмо тоонун он теке,
Ойлоп аткан жездеке,
Сарала тоонун сан теке,
Санабай аткан жездеке.
Ордолуу тоок эжекем,
Оюнга шоок жездекем,
Кырдалуу тоок эжекем,
Кылыгы шоок жездекем.
Алманын гүлү эжекем,
Адамдын гүлү жездекем.
Коктуда ыргай эжекем,
Козгогон шамал жездекем.
Жылгада ыргай эжекем,
Жылдырган шамал жездекем.
Коктуда ыргай кыйылды,
Козгогон шамал тыйылды.
Жылгада ыргай кыйылды,
Жылдырган шамал тыйылды.
Сундурган мерген жездекем,

Сумсайган сулуу эжекем.
Кездеген мерген жездекем,
Керилген сулуу эжекем.
Сундурган мерген өчтүңбү,
Сумсайган сулуу көчтүңбү?
Кезеген мерген өттүңбү,
Керилген эжем көчтүңбү?

Кызыл гүл элең эжекем,
Кыйкырган жолборс жездекем,
Жашыл гүл эле эжекем,
Сайраган булбул жездекем.
Сайраган булбул үчтүңбү,
Кызыл гүл эжем өчтүңбү?
Кылчаярым эжекем,
Кыяматка көчтүңбү?
Сайраган булбул өчтүңбү,
Жашыл гүл эжем көчтүңбү?
Жалынарым эжекем
Жайканага көчтүңбү?
Алманын гүлү күбүлдү,
Алганың сенден түңүлдү.
Артыңдан калбай бүгүлдү,
Жийденин гүлү күбүлдү,
Кошулган жарың түңүлдү.
Ай жарыгы күнүндөй,
Акырет кеткен жездекем
Алганына билгизбей
Акырет жайга кетеби?
Арманда болгон эжекем,
Артынан кууп жетеби?
Нак ушинтип билинди
Жалган дүйнө бекери.
Кыямат мизи кетеби,
Кыйналып калган эжекем
Кыйрыңа сенин жетеби?
Өттүңбү жездем жол болсун,
Ээрчий кетти жолдошуң.
Өксүгөн кучкач оң болсун,
Таңды билбей сайраган,
Таң атты деп чыкканда
Жездекемди жайлаган.
Булбул чаар кучкачай
Муңдуу заар кучкачай
Жүнү чаар кучкачай
Үнү заар кучкачай.

Жолдош Лениндин кошогу

Адабият жомогу
Акырет кеткен Ленин
Аз гана жоктоп коёлу.

Ырамадан асили
Ырас жери казактан
Падыша болуп тукуму
Орто Азия келгени,
Казак менен кыргызды
Куткарбады азаптан.
Аттан тандап керди алды,
Айдап Шибер жибер деп,
Акылга дыйкан эрди алды.
Арт жагынан карасак
Арканга ченеп жерди алды.
Расийдин орусун
Тартып берип төрөгө,
Тарылдырып конушун
Түркстанга баргым деп,
Түк койбой айдап орусун.
Аңдап көргүн калайык
Артынын кандай болушун
Өкүмөтү басылды.
Түгү калбай казактын.
Дүмүрлөрү казылды,
Жүргүзбөдү кудурет
Эр Ленин асылды.
Адабият сөзүнө
Адилдиктен жазылды.
Адегенде биздерге
Ар тарабы ачылды,
Аркасынан теңчилик
Уруяты чачылды.
Арманда жүзүн көрбөдүк
Ушу өңдөнгөн асылды.
Бакырды байдан өткөрдү
Бар кылганын көз көрдү.
Жетимдердин баарысын
Жетелеп багып өстүрдү.
Мусулманды-капырды
Бирдей көрүп акыры
Байкуштардын баарысын
Маарыпатка батырды.
Баш залымдин баарын
Шорун таштай катырды,
Саратан чилде ысык күн
Зарласак кайдан табабыз?

Саясы салкын чатырды
Байдасы тийген ааламга,
Паанайы тийген ар жанга
Боштондук кылган кыйлага.
Орус, немис, татарга
Кыргыз менен казакты
Киргизген бирдей катарга.
Өзүбек эли Паргана
Кеңчилик берген бар жанга,
Кетти деп угуп Ленин
Кейиштен калдым мен таңга.
Аз гана айтып бу сөздү,
Акырет кеткен Ленин
Атамдан жакын билемин.
Азыраак айтып жоктодум
Аза күтүп ан үчүн
Ай жарымдай токтолдум.
Башы жаңы жеткенде
Падышалык олутка,
Барып калды Ленин
Барса келбес конушка.
Адам көзү жетерби
Азгана казак-кыргыздын
Арты кандай болушка,
Адам жетпес жакында
Ал өңдөнгөн олутка.
Басып алып турганда
Падышалык орунун
Бакырларды колдогон,
Башкача кылып форумун.
Чын залымди жоготуп
Чыгарып сурак сонунун.
Урууга чачып турганда,
Уруяттын форумун
Караган калмак-маңгулу
«Кайран Ленин өлдү», —деп,
Калкыңдын баары кайгырды.
Ырас бирдей көрчү элең
Ыраак менен жакынды.
Арбын окуп илимди
Ар тарапка чыгарган
Адилдик менен акылды,
Азатка чыккан мусулман

Аргаңды тапчы акыры,
Бакыр менен байыңды
Бирдей көрүп баарыңды.
Мурунку бузук адамдар
Заманасы тарылды.
Өтө, жеткен залымдер
Өлүп эби табылды.
Сүттөн тапкан малыны
Жүдөтүп анын алдыны
Дүкөңдөрү жабылды.
Каңгыртты сүткор байыны,
Казак менен кыргыздын
Ордуна кайра тийгизди
Орус алган жайыңы.
Түркстандын орусу
Түгөткөндө шайыңы,
Николайдын тушунда
Күчөп жасоол ушунда
Бечаралар мине албай
Бир-бир жалгыз тайыңы
Эркелетип күтчү эле,
Элдеги сүткор байыны.
Бай жардыга теңелип
Бакырлар атын мингенде,
Баркын жаңы билгенде
Бастырганда кеңелип
Окугун деп илимди.
Ар кайсынын өз тилин
Акыл ал деп билимди,
Үйрөнгүн деп өнөрдү,
Минтип жардам кылганда
Билбедик минтип өлөрдү.
Уруятын ачканда,
Улук залим токтолбой
Ар тарапка качканда
Наалыбай кантип коёлу.
Эр Ленин арстанга
Баштагы орус конушу
Москва менен Петрбор
Башыбызды ачканда,
Байкуш болду биздин доор Адалат
кылган сурагын
Абыдан журтуң көрбөдү

Алты жылдан бер жакка
Арам заада кай бирөө
Аралап бизге жөнөдү.
Ана-мына деп кетти,
Алтын менен күмүшү
Алач болгон жеринен
Алып далай жеп кетти.
Падыша элең Ленин
Башта болгон залимди
Маскөөдө жатып кекетти
Залимдигин койдуруп,
Жуда залим кай бирөөн
Суракчыга сойдуруп.
Ачка жүргөн кедейди
Аш-тамакка тойдуруп.
Эсебин элин алганда
Эки-үч жылы жүрбөдүң.
Эркин дүйнө жалганга
Кайратың ашык кан элең,
Бир кылымдын ичинен
Билимиң ашык жан элең,
Акылың деңиз дайра элең.
Азгандарга айла элең.
Падышадан артыгың
Башка журтка пайда элең,
Өнөрүң арткан далайдан
Өлдү деп угуп кайран эр,
Өбөктөп ыйлап канча жан
Акылың арткан далайдан.
Алкытар тийбей малайдан
Айрылдык «таварыштан» деп,
Наалып калды канча жан.
Кылымды алган колуна
Кылчая албай кеттиңби,
Кыяматтын жолуна
Ааламды алган колуна
Асылын көрбөй элиңдин
Аттанып сапар кылдыңбы,
Акыреттин жолуна.
Айтып дастан кылалык
Арстан эрдин соңуна
Ушу быйыл укканым
Элүү төрттө жаш элең,

Урууга ачып боштондук
Уруяттын башы элең
Кадырың калкка көрүндүң
Кадырыңа калк жетип
Касиеттеп турарда
Капилет өлүп көмүлдүң,
Акылың ашык көрүндүң. Наркыңды
аалам туйганча
Арман менен көмүлдүң.
Текшере албай суракты
Жетип ажал кулатты
Куруттуң эле дүйнөдөн
Куйрук менен кулакты,
Башын ачып малайды
Балкыттың эле далайды.
Бай кылып бакыр-мискинди,
Баары улуттун барына
Колуна берип тизгинди
Бел болуп бечарасына
Береке болуп ашына
Пейли бузук залымдер
Тура албады кашыңа.
Казынаңыз толгондо
Кырымдын көвхар ташына,
Мурунтадан караткан
Кырым менен Палекти
Салмак элең кытайга
Сандуу түмөн алекті.
Бузуп алдың Букарды
Баштатадан колунда
Маскөө менен Петрбор
Басканыңда буларды,
Орустун жери Расий
Олуту менен алганда, Он жыл кандай
жүрбөдүң.
Ойрон дүйнө жалганга.
Кайгыңыз өттү калганга,
Карап аз жыл турбадың
Каран дүйнө жалганга.
Арга жок экен акыры
Алда башка салганга.
Отун-суусун каратып
Оңдурган далай чалдарды,

Ойдо жогун билгизип
Окуттуң далай балдарды,
Ойдолоттуң кылымды.
Олуту кандай билбедим
Жалган дүйнө заңгарды
Жазып адабиятка
Сагынбайың зарлады,
Ыйлап жазып Ыбырай
Анык член партия
Күйүт тартты бир далай.
Карайлаттың калаанды
Бары-жогун билбедик,
Катын менен балаңды.
Көчүп кетип дүйнөдөн
Көзү ачылган кыйланы
Көөнүнө салдың алаңды,
Урматтадың жетимди
Уруятың жетилди.
Тулпарлардын туягы
Ташка тийбей кетилди,
Жетилер кайра туягы
Тил айткан менен өлдү деп,
Тирүүдөй болуп көрүнөт
Лениндин сыягы.
Ыраа көрбөй өлүмгө
Алач уулу болгону
Арбагыңды сыйлады,
Агып жашын тыйбады.
Эски орустун баарысы
Эми тийип намысы,
Тужурка тонуну
Денелери сыйбады.
Ыйлап көзүм жаштадым
Жобонгондон Сагынбай
Жоктоо сөзүн баштадым.
Өкүматта тургандар
Өлдү деп айтып Ленин,
Өрнөктү жаман баштадың.
Кайран Ленин өлдү деп
Кайратым жок боюмда
Кантип өлүп кетсин деп,
Ынанбаймын оюмда.
Узун өмүр тилейлик

Эр Сталин² баатырга
Луначарскейи
Жеткен экен акылга.
Ачып курсун чыгарган
«Абразаванияны».
Ааламдын баарын окушка.
Алгын деген кыялы
Болгон өкмөттөргө
Эр Ленин эсен деп,
Элдин оозун тыйбады.
Табарыш Кан өлдү деп
Калкы кара кийгенде
Капалык ичке сыйбады,
Алы чабал бакырлар
Батырактар майышты.
«Без партия» эстүүлөр
Бери болсо беш күнгө
Аза күтүп кайышты.
Партия менен камунус
Паашалыктан таткан туз,
Бары кара кийгени
Манап менен байына
Ленин өлдү деген сөз,
Кулакка майдай тийгени.
Адал жүрөк кээ бирөө
Катуу ыйлады кайгырып,
Кадырын анык билгени
Билимсизин бир кезек
Билгендери тилдеди.
Мусулманды, капырды
Бирдей көргөн акыры
Билими артык акылы
Өлдү деп угуп турасың,
Эр Ленин баатырды.
Күйбөйсүн аның үчүн деп
Ал Ленин болбосо
Алач уулу көрүнгөн,
Абыдан сенин күчүң деп
Эстүүлөрү муну айтып,
Эсерлерин муңайтып,
Кайгырды кыргыз баласы.
Каран болуп калдыбы

² Эр Сталин деген сөз мурдагы сөз өчүрүлүп ордуна жазылган. Мурда эминен сөз бар экендиги белгисиз.

Петрбор калаасы,
Атка минген өкүмөт
Алар бекен порумун
Напсиңерге алдатпа.

Чычкандар

(ТАМСИЛ)

1. Мышык — чычкан

Айтамын сөз ушунда,
Азирети Шиш тушуда,
Адамдар өскөн чагында
Индустандын жагында
Бир коргул таш шагылда
Жапар таруу, буудайын
Жаратыптыр кудайым.
Аны ээлеп бир чычкан
Жата берди жудайын.
Буудай, таруу кесиптир,
Бутактап балдар үзүптүр.
Миңге жетти үрөнү
Бири да өлбөй жүргөнү,
Албады өлүм эсине.
Өлтүрүүчү душмандан
Келбеди бирөө кезине.
Дөөлөтүнө мас болуп,
Тегеректин баарысы
Көрүнбөдү көзүнө.
Өз балдары миң болду,
Балдары миңге толгон соң
Текебер кирди өзүнө.
Адамдар кулак салыңар
Аңгеме ушу сөзүмө.
Балам менин миң — деди,
Падыша болсун, кан болсун,
Башкача жүргөн жан болсун,
Теңелер мага ким, — деди.
Карагай, токой, чер экен,
Адам барбас жер экен.
Эми мага не балаа
Эч өлүм жок, — дээр экен.
Кубатына толуптур,
Кутурганы чычкандын
Кудайга маалым болуптур.

Ээлептир куру талааны,
Эгем талаам кудурет
Жеткирер буга балааны.
Желип, жортуп сур мышык
Буга келип калганы.
Жеткен жерден чычкандын
Жетимишин алганы.
Качып кирди уюкка,
Чычкандардан калганы.
Чыкпайбыз деп жүдөдү
Чыга калган чычканды
Мышыгы жеп жүрөдү.
Акыл баштан кетти, — деп,
Ажал бизге жетти, — деп.
Күйө турган туугандан
Өкүнчүсү ичинде
Өлүп кыйла кетти, — деп.
Кайдан келди эр мышык,
Казбай түпкө жетти, — деп.
Кыз чыгарып, уул үйлөп,
Кызык көрбөй дүйнөдөн
Канчабыз өлүп кетти, деп.
Каршы оттойлу кыйшыкка
Карматпайлы мышыкка...
Жер алдын чычкан оттоду,
Жети күн тамам токтоду.
Карап түрса бу мышык
Кандай амал кылса да Карматпаска
окшоду.
Токой, ташты жойлоду,
Мышык куулук ойлоду.
Жедирбейт экен чычкан, — деп
Баштатадан ойлобой
Башымдан акыл учкан — деп,
Колума теспе алайын,
Башыма селде чалайын. —
Мен байгамбар болдум, — деп,
Сүкөт кылып калайын.
Сонун бир сопу болоюн
Соолтуп көзүн ойноюн,
Алдап баарын чыгарып,
Немесин койбой соёюн.
Ийиндин оозун алайын,

Айланы минтип салайын.
Ийинге жакын бир жерге
Олтурду мышык бөкчөлүп,
Жерге карап чөкчөлүп.
Жаман ишти кылбады,
Бир орундан жылбады.
Жумган көзүн ачпады
Өзүнчө келме баштады.
Чычкандар чыгып караса
Эки көзүн жаштады,
Эки кулак тикчийип,
Жерге карап чикчийип,
Тамак-башы кыркырап,
Ыйлап жаткан зыркырап,
Мышык минтип алыптыр.
Муну көргөн чычкандар
Айран асыр калыптыр.
Сопу болгон мышык, — деп,
Абалдан иши кыйшык, — деп,
Чычкандар алды оюна,
Чынданып ичи боюна,
Чычкандар отун оттоду,
Качырбай мышык токтоду.
Жетти мышык жакындап,
Жебей турган окшоду.
Шайманы кетип шалпыйып,
Калыптыр жүнү карпыйып.
Үтүрөйүп маңдайы,
Келме сүйлөп таңдайы,
Олтурган мышык кашына,
Ойноп барды тушуна.
Ошо жерде чычкан кеп айтат.
— Кашыңызга мен келдим.
Жебейсиңби, — деп айтат.
Мен чычкан сенин азыгың.
Бүгүнкү күндө кожоюн
Бузулуптур басыгың.
Көбүрөөк ашап чычканды
Көңүлүң кара болгонбу?
Көөдөнгө ысык толгонбу?
Май жегенге мас болуп,
Акылың сенин аз болуп.
Ооруптурсуң өзүңүз,

Оттоп турам жаныңда
Көрбөйбү сиздин көзүңүз.
Көрүнгөндү койбойм — деп
Айтып жүргөн сөзүңүз.
Азыркысын бу күндө
Ачылбаптыр көзүңүз.
Чычкандарды күткарбас
Алгыр элең өзүңүз...
Чычкан кебин бүткөн соң,
Мышык салды сөзүнө:
Акылың баштан учкансың,
Айбан чалыш чычкансың,
Ачкаңыздан чыдабай
Ийниңизден чыккансың.
Мышык залим дегенди
Мындан мурун уккансың.
Ырас менин залимим
Залимдигим маалимин.
Азыгың арбын жыйдың, — деп,
Далайдын жанын кыйдың, — деп
Алданын келди кабары
Бериште келди чабары.
Жан кыйганын койсун, — деп
Нурдан бүткөн аш берем,
Шону жесин, тойсун, — деп,
Чычкан, чымын башка жан.
Жан кыйганын койсун, — деп,
Алданын болду буйругу.
Анын үчүн мен мышык
Напсини тыйып турамын.
Кудайдын болду буйругу.
Буйругун кантип бузамын,
Мун үчүн токтоп турамын.
Мен токтолуп турганда Сен
келип собол сурадың.
Баштагы бейлин койсун, — деп,
Байгамбардан болсун, — деп,
Жарлыгымды уксун, — деп,
Мышыктан да байгамбар
Мындан былай чыксын, — деп,
Топук берген кудурет.
Чычкан сени жемекке
Менде жоктур биттей ниет.

Жалтанбаңар өзүмдөн,
Жайымды билдин сөзүмдөн.
Коркууну менден коюңар
«Мышык бизди алат», — деп.
Ойлонбосун оюңар.
Буудай, таруу эгин көп,
Камдап кардың тоюңар,
Каапыр мышык алат, — деп,
Кадик кылбай коюңар.
Күлкүлүү жерде мазак бар,
Күнөлүү жерде азап бар.
Базарлуу жерде казап бар,
Бар көрүнгөн буудайды
Менден коркпой ашай бер.
Кыйдым жандын жубайын.
Мындан кийин азгырып, —
Кыйшайтпасын кудайым.
Кана мүйүз чыкканы
Канча жанды кыйгандан,
Кайтарып жаман жолуна
Айрыбасын ыймандан...
Аны айтып бу мышык,
Жерге багып куу мышык.
Теспесин колго алыптыр.
«Сүйлөбөйүн чычкан», — деп,
Сүкөткө кирип калыптыр.
Бу сөзүнө ишенип,
Калган жар-жоросун
Баарына кабар салыптыр.
Баягы душман мышыгың
Байгамбар болуп калыптыр.
Бериптир топук кудайым.
Бүтүн чычкан баласы.
Оттой бер деп кудайын,
Буйрук болду биздерге.
Биз айтканы келипбиз,
Кабар берип сиздерге.
Чыктым таштын башына
Бардым мышык кашына,
Көкүрөгү, жер да суу,
Көздөн аккан жашына.
Көрүп түрүп мышыкты,
Тура албадык кашына.

Жүргүн баарың чыгыңар,
Насыятын мышыктын
Айтып берет угуңар.
Ак баяны кыялы,
Арпа, буудай, таруудан
Азыкты арбын жыялы.
Наалыбагын сопум, — деп,
Көзүнүн жашын тыялы.
Чын байгамбар болуптур,
Көөнүнө ыйман толуптур.
Ал бейлинен жанбас, — деп.
Айткан сөзүн танбас, — деп...
Кабар берди калкына,
Карап турду калайык
Залимдин кылар наркына.
Үйүндө чычкан калбады
Үргүлөп баары барганы.
Жабылды арпа, буудайга
Жалбарды Жапар кудайга.
Жапан буудай, тарууну.
Кыйып жүрөт баарыны
Баясынан кыйып жүр.
Башын жешип жыйып жүр.
Сабагынан кыйып жүр.
Тандап башын жыйып жүр.
Жалгызы калбай уюкта,
Жан калкалар туюкта.
Камын кылып тамактын
Как талаага чыгыптыр.
Камча буудай, таруунун
Башын кыркып жыгыптыр.
Чыркыраган добушун
Залим мышык угуптур.
Сазайын мунун берейин,
Немесин койбой терейин.
Билгенимди кылайын,
Кызыталак чычкандын
Бирин койбой терейин.
Мышык алды эшигин,
Кире турган тешигин.
Келген чычкан баарына
Куп жедирди кешигин.
Тырмагын катуу мылгытып,

Чычканды чапчып ыргытып,
Баштарын жара чайнады,
Чычкандын шору кайнады
Баштагы келген чычкандан
Эчтемеси калбады.
Сопусу минтип соолтту,
Олуя салды ойронду,
Ошондо чычкан ойлонду:
Байгамбар кылды мазакты
Байгамбар болдум деп туруп
Башыма салды азапты.
Балдарымды кыйратып,
Башкача кылды мазакты.
Алдаптыр залим бизди, — деп
Айтканына ынанып,
Алыптыр Алдам эсти, — деп,
Мыктап сопу болдум, — деп,
Мышык көздү тешти, — деп,
Үйгө кирем, — деп барсам,
Үч жүз балам өлдү, — деп
Өлгөнүн көзүм көрдү, — деп,
Кыйласын кыргын салды, — деп,
Кызыталак куу залим
Эшикти тозуп алды, — деп
Качкан менен ушундан
Кутулар жер калбады,
Кадемим катып калды, — деп.
Ушинтип чычкан алданып,
Мышыктан кырган тапканы. —
Сопу болдум, деп туруп,
Куу мышык бизди алдады.
Сопусунун Алдалап,
Амалды жакшы тапканы.
Мышык алып тешикти,
Абыдан тосуп алыптыр,
Кире турган эшикти.
Чычкандарды анасы
Тегерегин караса,
Төрт жүз калган баласы.
Казаттан моюн бурбайлык,
Качып токтоп турбайлык.
Талашалык эшикти
Кире турган тешикти.

Минтип кайрат кылбасак
Жедирет экен кешикти...
Ата, апасы кашында
Мышыкты көздөй жабылды,
Төрт жүзү бирдей чамынды.
Кандай арга кыларын
Мышык да айла таппады.
Кай бириси качырып,
Мышык да айла таппады.
Мышык аны тиктеди.
Тиктегениң мышыгың
Балчырата тиштеди.
Мышыктын үстү кан болду,
Ийиндин үстү чаң болду.
Көпчүлүктү көргөндө
Мышык да чочуп таң болду.
Камап келген чычкандан
Кармашканда бу мышык
Кырк тогузун алыптыр.
Төрт жүз элүү чычкандан
Өзгөсү аман калыптыр.
Талабына жетиптир.
Тирүү калган чычкандар
Ийинине кирип кетиптир.
Өлгөнүн угуп өкүнүп,
Өбөктөп ыйлап өкүрүп,
Өздөрү жатты бекинип,
Баягы мышык жол тоскон.
Өлөбүз деп чекинип.
Чычкандардын бирөөсү
Чыкты тышка секирип,
Карматпастан мышыкка
Ийинге өзүн тыкканы.
Чычкан шондо кеп айтат:
— Залим мышык, — деп айтат,
Залим мышык, залимсиң, С
ен кайда жүргөн алимсиң,
Алим болуп алдадың,
Үч жүз элүү жан болду, Тууганымдан
алганың,
Сен олуя болду деп,
Тумшугум куурап калганым.
Бизге кылган мазанды,

Маашар күнү болгондо
Кудай берсин жазаңды.
Кыямат күнү кыйындыр.
Кылымдын баары жыйындыр.
Маашар күнү кыйындыр
Барандуу менен Чараңды
Барча жандар жыйынды.
Амалың тийсе колуңа,
Айдалсаң дозок жолуна,
Аңдармын сенин соңуңа,
Эки күндө, бир күндө
Эки үчтөн чычкан өлтүрүп,
Эптеп керек кылбадың.
Эби жок залим экенсиң.
Эки-үч жүздөн бир сапар
Неме койбой кырганың.
Санабастан акырет
Залимчилик кылганың.
Беш-алты күндө сап болуп,
Тамак кылып жыйганың,
Мышык сенден чегиндик.
Мыктыланып бекиндик.
Мышык сага уруштук
Маңдайыңды аңдабай,
Олуя болгон экен, — деп,
Ойлобой туруп куруштук,
Чын айтайын сөзүмдү үк.
Чыкпастыкка тырыштык.
Аңдырсың бизди жатарсың,
Чычкан чыгат деп жүрүп,
Ачка өлүп, шоруң катарсың...
Аны чычкан сөздөдү,
Чычканга мышык көздөдү:
Тыкчыңдаба чычканым,
Аман калбайт ийниңден
Карыш басып чыкканың.
Мени ачка койгондой
Барбадигер Алдага
Менин недир жазганым?
Безилдебе чычканым,
Сен болосуң азыгым.
Ырыскы кылган бизге, — деп,
Ырас айтам сизге, — деп

Ырысыңды катырам.
Чыгар болсоң түзгө, — деп.
Бирден жыйсам бир жылдык,
Аз болгондо алты айлык,
Камалып чычкан жатарсың,
Ач өлүп шоруң катарсың.
Өздөрүңөр ачка өлүп,
Өлүмдүн даамын татарсың.
Карарып баткан түн көрбөй,
Жаркырагаң күн көрбөй,
Булут көрбөй, буу көрбөй,
Жылтырап аккан суу көрбөй.
Чычканым жоктур арың, — деп,
Уяда жатып кырылып
Ачка өлөрсүң баарың, — деп,
Айтып-айтып ал мышык
Өлүп жаткан чычкандан
Башынан чайнап бирин жеп.
Көңүлдө болсун алаң, — деп,
Көзүңчө жеймин бирөөңдү
Бу да сенин балаң, — деп,
Күнүнө бирин жеп жатам,
Көчпөймүн энди көп жатам.
Мени менен ойнобо,
Түгөнгөндө кетер, — деп
Түптү мени ойлобо.
Үч жүз элүү чычкандыр,
Ажал айдап буларың.
Насибиме чычкандыр.
Күндө бирин чайнаймын,
Так ушу жердин өзүндө.
Бир жыл бүтүн жайлаймын.
Эшигиңди тозомун.
Чычканыңды өлтүрүп,
Чын ушуга кошомун.
Кудай менен коркутпа
Мен көргөнүм жок эле
Мени салар тозогун.
Тозокко салам дегенде
Карматпай качып жүрөрмүн.
Деп, Мышык айтты бу кепти,
Мыктылык кылып куу кепти.
Анда чычкан не дептир. —

Антип бизди аңдыбай
Атаңдын башын же, — дептир.
Напсиң бузук мышыксың,
Бузугунан напсиңдин
Көп мээнетке түшүпсүң.
Сулуу жердин сайы бар.
Султан эгем кудайдын
Аз болсо алты ай жайы бар.
Чымын учуп чыкпайбы?
Үйүп салган чычкандын
Үстүнө конуп чычпайбы?
Сасып, чирип калбайбы?
Курт талап жеп албайбы?
Бир жылдык деп өлчөсөң,
Анан өзүң ачка өлүп,
Сени кудай уруп салбайбы?
Чөп тамырын чайнармын, Жердин
астын жайлармын.
Жете албайсың мага, — деп,
Жетер менден бир балаа, — деп,
Чоңсунган мышык сага, — деп.
Эгер балаа бир жетсе
Табыла койбос чараа, — деп...
Чычкандын сөзү бүткөнү
Ийинди мышык күткөнү.

2. Түлкү менен чычкан

Уюгуна жеткени
Урушуп алып мышыкка
Чычкан кирип кеткени.
Аңдап тургун ини, ага
Дагы мунун неткенин.
Балдарга чычкаң кеп айтат;
Мээнетсиз бекер жатпайлык,
Ачкадан өлүп бир жолу,
Аңдабай шорубуз катпайлык.
Күн батыш көздөй басалык,
Таш арасын казалык.
Берсе кудай насипти Тар курсакты
жазалык.
Тилин алды балдары,
Таш түбүнөн чукулап
Ийинин казып калганы.

Таамай он бир күн болду,
Табылыптыр бир тешик
Күн батыш жактан чыгышты.
Арпа, буудай, таруудан
Аябастан жыгышты.
Буудайдын башын кыйышты. Алып
келип уюкка
Арбытып тамак жыйышты.
Азыр жыргап калдык, — деп,
Аңгемесин кылышты.
Али аңдаптыр бу мышык,
Намыз үчүн тырмышып.
Алда кайдан бир түлкү
Жетип келди жылбышып.
Куйту түлкү тойлоп жүр.
«Кыйла чычкан кырсам», — деп
Душмандыгын ойлоп жүр.
Аңдабай чычкан калыптыр,
Ал түлкүнүн келгенин.
Келгиче насип дегенин,
Келген заман бу түлкү
Он бир чычкан жегени,
Он бирин түлкү алганы
Ол түлкүнү көргөн соң
Ойбоюн чычкан салганы:
— Мээнет кылып жол тарттык,
Жол мээнетин көп тарттык.
Мээнет кылып чычканы
Ушуну кудай кайтарбай
Он бирин түлкү жычканы.
Бир жагын алды түлкүсү,
Эки душман биригип.
Чычканга келет күлкүсү.
Эшикке чыгуу болбос, — деп,
Эгерде чычкан оңбос, — деп,
Камалып кантип жатабыз.
Ачкадан өлүп акыры
Жыгачтай куурап жатабыз...
Аны ойлоп ал чычкан,
Акыл кылды бир чычкан. —
Амалсыз акка жазалык
Шымаланып камданып,
Шышмалга ийин казалык.

Алда берсе ырыскы.
Акылды шондой кылышты.
Дагы ийин казмакка
Катар-катар турушту.
Кара жер менен урушту.
Карап көрчү калайык
Карыптар кылган жумушту.
Беш-алтыдан басышып,
Мээнет кылып казышып,
Өң-түсүнөн азышты.
Дагы тапты бир жолду,
Тапкан жолу кең болду,
Телегейи тең болду.
Арпа, буудай жем болду.

3. Арстан, чычкан

Бу жактан көрдү арысты,
Чычкандар ачка карышты.
Жаткан экен бир арстан
Астына чычкан барышты.
Парчасы бала-ботосу,
Бар бою бармак учундай
Байкуштардын жотосу.
Чычкандардын атасы:
-Таксыр сизге арзым бар,
Сөзүмдүн жоктур катасы. Бу
жерге орун алганым
Он жылы тамам болуптур.
Ордого бала толуптур.
Ушу күндө таксыр ай!
Мага оңдурбас балаа болуптур.
Атадан калган тешигим,
Алдырып коюп мышыкка
Абыдан катты кешигим.
Тосулган экен насибим.
Кырдырдым кыйла баламды,
Азуулунун арстаны!
Айтканы келдим саламды.
Падышалардын падышасы
Арстан падыша сен элең,
Арызга келген мен элем,
Сенин арстан экениң,
Мурунтадан билемин.
Мен муңдуу бир эрмин,

Падышам кайда жүрөт деп,
Карааның көрсөм карармын.
Кысымчылык иш көрсөң,
Кызматыңа жарармын.
Кыл дегениң кылайын,
Түр десеңиз турайын.
Жаман душман менде бар,
Жардамды сизден сурайын...
Чычкандын айткан сөзүнө,
Айран калды ынабай.
— «Бир кудайдан сурагын.
Менден жардам сурабай,
Жардамчысы арстан, деп,
Текебери ашкан деп,
Арстан жардам кылган соң
Чычканды кара баскан деп,
Жалынба жалгыз мага, — деп,
Жапар кудай эгеме
Билгизбейин ага, — деп,
Арстандын ачуун келтирип,
Чууруп баары жалынып,
Чычкандар жакын олтуруп,
Кызматыңа жараймын.
Мен да сизге караймын.
Бир жагымда мышык бар,
Бир жагымда түлкү бар.
Жыйып алган мышыктын
Үч жүз чычкан мүлкү бар
Сиз жактан ачтык эшикти,
Чыгардык жаңы тешикти,
Бу тараптан аз көрдүм
Жедирер деймин кешикти».
Чычкандын айткан сөзүнө,
Чакырды арстан өзүнө, —
Нени айтасың сен, — деди.
Бери жакын кел, — деди.
Укпайт менин кулагым
Абыдан билбей турамын.
Айланы жакшы сурадың.
Айтчы келип жакындап.
Десе чычкан барганы
Арстан илип алганы.
Баягыдан беш бетер

Шору кайнап калганы.
Алаканга салыптыр.
Азоолак кысып койду эле,
Акылдан чычкан таныптыр.
Мурунунан кан кетип,
Көөдөнүнөн жан кетип,
Көтүнөн богу да кетип.
Колунан түшүп арстандын
Жерге түшүп топ этип,
Эс акылдан таныптыр,
Өлө жаздап бу чычкан
Аш бышым талып калыптыр.
Аш бышым жатып бу байкуш
Эсин жыйып алыптыр.
Жоодуратып бу кургур
Арстанга көзүн салыптыр.
Тилге келип бу чычкан:
О падышам сага не болду?
Жаандагы арстандан
Көрбөдүм сенден чоң колду.
Алганда илип өзүмдү
Акылым баштан жоголду,
Уктуң эле сөзүмдү
Убара кылдың өзүмдү.
Чыга жаздап жаныбыз.
Оозум менен мурдумдан
Оргуштап акты каныбыз.
Кылмышым барбы сизге? —деп
Кыжырың келди бизге, — деп,
Чычкан айтты кебини,
Келтирип кудай эбини. —
Падышам кылдың каарды,
Байкабастан сөз айтып,
Сизди жаман дедимби?
Чычкан айткан сөзүнө
Жооп айтты арстан өзүнө,
Түсүңү багып, мага кара:
Мен не көрүнөм көзүңө.
Кыйырыңа сенин карайм деп,
Кызык сөздү айтасың
Кызматыңа жарайм, — деп.
«Кызматыңа мен сенин,
Жарап коём» дегениң

Артыкпы сага ырыскы?
Арпа, буудай жегениң.
Чымчыкка жетер алың жок.
Тырмагымча баарың жок,
Эмне жансың арың жок.
Менин алар тамагым,
Ойлоп өзүң карагын,
Бугу, марал, кийиктир.
Аркара, кулжа деген бар,
Анын баары чогулуп,
Насибиме тийиптир.
Аяк жагы эликтир.
Насип кылып аларды
Алда таалам бериптир.
Төө менен жылкыны.
Төгүн эмес мен жейин.
Уй деген да малы бар,
Ушу жалган дүйнөдө
Баранданын баары бар.
Башка башка жана да
Жерик болгон күнүмдө
Жеп коёмун адамды.
Кана, мага кызмат кылууга
Алың жетер аң барбы?
Чегиртке, чымын болбосо
Сен жыгуучу жан барбы?
Ары жок сөздү айтасың.
Арам доңуз мурдунан
Абалда түшкөн шайтансың.
Ал себептен сен чычкан,
Чала өлүк болуп кайтасың.
Жөн айтпайсың сөзүңдү
Арстан баатыр, төрөм, — деп,
Абыдан жакшы көрөм, — деп.
Кыжырымды кайнаттың,
Кызмат кылып берем, — деп.
Атым арстан турбайбы,
Сага күнүм калганда
Мени кудай урбайбы.
Тырмагымдын учундай
Эки кара көзүңүз,
Таманымда бөлтөктөй
Араң турат өзүңүз,

Бир жакшылык кылам, — деп
Несин айткан сөзүңүз». Айтып болуп арстан.
Артын карай басканы
Себеп менен арстанды
Кудай айдап жазгады.
Арстандын жүргөн жерине
Токтобойт экен ар чычкан
Качып алып кеткенин.
Карап тургун калайык
Чычкандын көргүн неткенин.
Бөйрөгү калып бүлкүлдөп,
Жонунда жүнү үрпүкдөп,
Душманым көп нетейин.
Кайда качып кетейин?
Бала-чака менде көп.
Башка жерге бет алсам
Канетип анда жетемин.
Түлкү менен мышыгы
Түбүнөн ишим кыйшыгы.
Бир жагымды арс алды,
Минетип ичти дарт алды.
Кудурет Алда Зулжалал
Арыз айтам дей келип,
Арстандан көрдүм көп залал.
Көрүнбөйсүң көзүмө,
Көрүнбөсөң дагы да
Көп жардам берген өзүмө.
Жараттың асман, жер, — деди.
Жараткан Алда Кудурет
Өзүң жардам бер, — деди.
Өзүң жардам кылбасаң,
Өлдүм ачтан мен, — деди.
Жанын арстан кыйнады.
Жамандык көргөн бу чычкан
Жаратканга ыйлады.
Муңканып ыйлап бу байкуш,
Бурчактап жашын тыйбады.
Жараткан деп жалбарып,
Жаны калбай ыйлады.
Ыйлап-ыйлап басылды,
Үйүндө жатып бу байкуш
Оорусунан жазылды.

Оңолуп чычкан болуптур
Ол Арстан ээлеп бир жагын
Он күнгө саны толуптур.
Арстан жакшы эшиктен,
Сойлоп чыгып тешиктен.
— Арстан кокус көрбөсүн,
Ажалдуу балдар өлбөсүн,
Жерин арытып көрөйүн,
Арс чычкан бар болсо
Ийинди кайра көмөйүн.
Уюгума жөнөйүн
Кудайдын көрүп амырын,
Чөптөрдүн жейин тамырын.
Жөнөдү чычкан баш менен.
Жөн жүрбөдү маш менен,
Үйүлгөн корум таш менен,
Чыкты чычкан жалдырап,
Дагы арстан барбы, — деп
Жанжагын карап калтырап,
Жарыкка чыгып алыптыр,
Күнгө көзүн салыптыр.
Күн көрбөгөн он күнү
Көзү айнып калыптыр.
Күркүрөгөн бир дабыш,
Куруган чычкан бакырдын
Кулагына барыптыр.
Аста келип ал чычкан
Аңдап келип караса,
Арстан уктап калыптыр,
Көзүн чычкан салыптыр.
Уйкусун чычкан билгени,
— Ушу мага кылган деп,
Ачылганда муруну
Атылып чычкан киргени.
Таноосуна өрдөдү,
Тамашаны көргөнү.
Кеңил жери кең экен,
Уюгум менен тең экен.
Чычкан ишин иштеди
Мурундагы кеңил жер
Кыртылдата тиштеди.
Чагылтты арстан көзүнү,
Алсын чычкан өзүнү.

Алек кылып таштаган
Алиги күнү өзүнү.
Арстан түрдү акырып,
Жок жандар деп чакырып.
Мурдумдун ичи толду, — деп,
Кандан балаа болду, — деп.
Жанында бар бир топ тал,
Арстанда бар канча ал,
Жулуп талды таштады,
Арстан калба баштады.
Аңдып турган түлкүнү
Аны кармап чайнады,
Түлкүнүн шору кайнады.
Каратышты каңтарып
Карагайдан беш-алтоон
Таштады арстан аңтарып,
Чычкан аңдып бүкчүйүп, Мышык
туру чүкчүнүп,
Тийген экен жулганда
Карагайдын бутагы,
Өлдү мышык бу дагы.
Тоого, ташка үрүнүп
Арстан чарчап сулады.
Ал чычкан кандай болду, — деп,
Каюм Мубтак сурады.
Чарчап арстан жатыптыр.
Тоого, ташка үрүнүп.
Арстандын шору катыптыр.
Шашкеде чычкан кириптир,
Киргенде арстан билиптир.
Тырмалап жүрүп өз бетин
Тамтыгын койбой тилиптир.
Күн батканча чыкпады,
Өч алып чычкан мыктады.
Чарчап солуп бу арстан.
Жаткан жерде уктады.
Аста басып бүгүлүп,
Ол арстандын мурдунан
Чычкан чыкты жүгүрүп.
Жыбырап жылдыз толуптур,
Чыгып чычкан караса
Куптан маалы болуптур.
Түлкү жатат булайып,

Өзүн жеген бу түлкү
Өлүп жатыр сулайып.
Көрдү чычкан кубанды,
«Мышык кантти экен? — деп,
Мышыкты көздөй чуркады.
Кубат бере көргүн деп
Кудайдан жардам сурады. —
Баштагыдай жүрөбү
Байкуш куруган чычкандар
Мышыктан чыккан жүрөгү.
Коргул ташты аралап,
Коркуп басып мааналап,
Чычкан көзүн салыптыр.
Карагайга чабылып
Мышык өлүп калыптыр.
Күч менен арстан жетиптир,
Канча ташты каңтарып,
Жерди бузуп кетиптир.
Карагай жулкуп салыптыр.
Жыгач тийип тырышып
Мышык өлүп калыптыр.
Көрдү чычкан көз менен,
Көкүрөктө эс менен.
Шүкүр деди кудайга
«Жетпеймин дегем мындайга.
Жеткирди кудай эгем», — деп
Балдарга кабар берем, — деп...
Башта коркуп жүрчү эле
Жан-жагын карап элеңдеп.
Баатыр болуп бу чычкан
Басып жүрөт сереңдеп.
Катың, бала калганы
Баарың бери чыккын деп, Баатырсып
айгай салганы
Балдары онун угуптур.
Баарысы чубап чыгыптыр,
Кайың талдын канчасын
Аңтарып жулуп салганын.
Баштап алып атасы
Мышык залим мында деп,
Этине алып барганы.
Чычкандар тамак табышты,
Бир жүз чычкан үйүлүп

Бир мышыкка жабышты.
Жана үч жүз баланы
Ээрчитип чычкан алганы.
Түк койбой муну жегин деп
Түлкүгө жаап салганы.
Душманын басып кор кылып,
Чычкандын калбай арманы.
Арпа менен буудайын
Насибинен арбытып
Берген экен кудайым
Ушунчанын баарына
Жеткирген эгем жудайын.
Арадан алты ай өтүптүр.
Жана дагы бу чычкан
Жазга айланып жетиптир.
Чоңдук кылып сүйлөгөн
Арстаныңыз нетиптир.
Үндистандын мергени
Кийик улап, аң издеп,
Ушул жерге келгени.
Изин көрүп арстандын
«Арстандын изи экен, — деп,
Байлады тузак бекемдеп.
Жибектен кылды тузакты.
Арстан басып жеткидей
Жем байлады арстанга.
Тиштеп аны тартканда
Асманга алып кеткендей
Арстанга тузак жайлады.
Эки кадак сасык эт
Тузагына байлады.
Адамзат баласы
Арибинин жетигин,
Сасык көшкө байлады.
Алигинин тетигин.
Жытын арстан алыптыр.
Жыла басып бу арстан
Этке келип калыптыр.
Тиштеп тартып алганда
Тишине тузак илинди,
Илингени билинди.
Теги чыгып кеткени,
Адамзаттын баласы

Ариби эмей эмине?
Азуусуна байланып,
Асманга чыгып кеткени.
Кокус кармайм дегенде
Колдон алды тузагы
Тарткан менен айла жок.
Колу бөлөк узады.
Адамдын тарткан тузагы
Аяк, колу баарысы,
Ар тарапка узады.
Тартарына алы жок
Арстан турду керилип,
Кыймылдоого эрки жок
Аягы жерге жетпеди
Кутулуп андан кетпеди.
Куруган арстан куруптур,
Кундуюп жерге жетпестен
Асылып көктө туруптур.
Турганын чычкан көрүптүр.
Көрүп чычкан кеп айтат:
— Көккө улашың куп болсун,
Көккө дүкөн курупсуң,
Жер басканга арзыбай
Желденип жакшы турупсуң.
Жер басканда балбансыз
Көзгө илинген жандардын
Көбүн жеңип алгансыз.
Жердегиси ысык деп
Көктөн орун алгансыз.
Жерде жүрсөң мыкты элең
Не себептен падышам
Асманга чыгып калгансыз.
Чычкан минтип сурады.
Жашын төгүп жамгырдай,
Арстан көктө турады.
— Азыр өлбөй тирүүсүң
Арзымды уккун чычкан ай
Азуулунун бирисиң.
Кичи да болсоң тишиң бар.
Кылсаң кыйла сонун ишиң
Күч келди менин башыма,
Райым кылгын жашыма.
Арга мага кылсаңчы

Чыгып келип кашыма.
Сыртымдан адам багар, — деп,
Алтоо, бешөө жыйылып
Асылып турган жеримде
Азууларым чагар деп.
Көбөйүп калар деп,
Тегеректеп башыма
Темирден нокто салар деп,
Кол аягым баарысын
Чынжыр менен байлар, — деп.
Асылып туруп таяк жеп,
Абыдан шорум кайнар — деп,
Кашыма келип канча адам
Тегеректеп турар деп.
Аз болгондо үстүмө
Алты жүз таяк урар, — деп.
Адам уулу арамза,
Аман койбос булар, — деп.
Оюнга мени салар деп,
Үйрөнбөсөм чара жок.
Ойронум чыгып калар, — деп,
Катыным жесир калды, — деп,
Кетирди тузак алды, — деп,
Сактай көр адам жанды, — деп,
Кесепет адам баласы
Кейишке мени салды, — деп...
Буркурады арстаның.
Мындан билгин калайык
Алдагы арстан жазганын,
Текебер кылып азганын.
Чычканга сөзүн окуду
Чычкан кайтып кетээрде,
Учуп келип сагызган.
Арстандын көзүн чокуду.
Тумшугу уу пачагар,
Душмандыгың билинди
Тузакка билбей илиндим.
Сагызган чокуп кыйнады
Алиги көргөн чычканга
Арыз айтып арстан ыйлады.
Анда чычкан кеп айтат: —
Билдиңби кудай бирлигин
Пачагар арстан, — деп айтат.

Кубаттуу тирүүлүгүндө
Кудайдын билгин бирлигин.
Көрбөй адам ынанып,
Көңүлдүн чыгар кирлигин.
Айтпадың беле сен былтыр
Эч жандар жеңип албайт, — дейт.
Күркүрөсөң күн өңдүү
Күнүм сага калбайт, — деп.
«Кызматың кылып беремин,
Айтканыңа келемин,
Айрып койгун мени, — деп,
Падышам болгун, сени деп.
Мен зарланып ыйладым.
Кемибеймин дечү элең,
Тузакка неге салындың.
Анда мени кор кылып
Азыр несин жалындың.
Мага да сендей күч келген
Балдарым ачка бүктөлгөн
Сен ойлодуң жамандык,
Мен тилейин сага амандык.
Душман келди сагызган,
Көзүңдүн канын агызган.
Душманды душман билерсиң
Мындан кийин арыз айтсам
Өзүңө жандай билерсиң.»
Шону чычкан айтканы,
Айтып бүтүп бу чычкан
Үйүн көздөй кайтканы.
Ийиндин оозун ачканы,
Алты кадак буудайды
Алып чыгып балдары
Ай талаага чачканы.
Сайылып келип сагызган
Буудайды жерден тергени.
«Баарың келгин мында» — деп,
Чычканга кабар бергени.
Мышык менен түлкүнү
Мыктылыктан өлтүргөн,
Мындан ыраат келтирген.
Себеби ушу арстан, — деп,
Жамандыкка жакшылык
Кылбасак бизге болбойт деп,

Башка жетип бүгүлүп,
Өстөн менен жүгүрүп,
Арстанга жолдош табылды.
Төрт жүз он беш чычкандын
Бирөө калбай жабылды.
Жибектен кылган тузагын
Чычкан кыркып түшүрдү.
Арстан түшүп үшкүрдү.
Өзүнчө намаз окуду,
Чычканга арстан чокунду.
Кутулдумбу акыр, — деп,
Жарым күнгө олтурду. —
Жакшылык кылдың мага, — деп,
Алгын, жеген насибим
Арбыны калсын сага деп,
Аркар, бугу алса да
Азыраак жеп баштаган.
Калганы чычкандыкы, — деп
Атап коюп таштаган.
Акылмандар окусун,
Ашыкпагын, шашпагын,
Айткан акын Сагынбай
Акыры бир күн кетет ко
Бу дүйнөдөн табылбай.

Басууга даярдаган Абдысалам Обозканов

Ыбырай Абдыракманов

Улуу манасчы Сагынбай Орозбаковдун өмүр баяны

Улуу манасчы Сагынбай Орозбаковдун силерге сунуш этилип олтурган «Өмүр баяны» кыргыз маданиятына кеңири белгилүү, улуу манасчы менен төрт жыл (1922—1926-жылдар) бирге жүрүп, анын өз оозунан эпостун I—II бөлүктөрүн жазып алган Ыбырай Абдыракмановдун калеминен жаралган уникалдуу тарыхый материал. Мында биз хрестоматиялардан окуп жүргөндөй, туулгандан өлгөнүнө чейинки хронологиялык ырааттуулук жок. Анда келтирилген фактылардын, шилтемелердин бири дагы «адабий булактардан» алынган эмес. Алардын булагы — жазган адамдын, тарыхтын өзү.

Демек бул эскерүү ондогон томдорго татый турган сейрек адабий-тарыхый эстелик.

«Өмүр баянды» (эстеликти) окуганыбызда чаржайыттыкты, окуялардын байланышсыздыгын, маани-жайлардын бүдөмүктөнө түшкөн учурларын байкайбыз. Ошол эле учурда бул эскерүүдөн улуу манасчынын мезгилинин илеби, анын өз өмүрүнүн деми, талантынын кубаты, керт башынын ооматы менен трагедиясы айкын сезилип турат.

Эскерүү «Манасты» жазып жатканда кол бошой калган учурда чиймелене салынып, кийин улам эске түшкөндөр, ар кимден уккандар менен толукталып олтурган болуу керек. Андагы жанагы байкалган байланышсыздыктар, кайталоолор ошону менен түшүндүрүлөт.

Кол жазманы латын тамгасынан кириллицага көчүрүп жатып, айрым редакциялоону киргиздик: кайталоолор, айрым контекстке кирбеген учурлар алынып салынды; сүйлөмдөрдүн лексикалык-грамматикалык түзүлүшүн сактоо менен бирге, алар түшүнүктүү болгудай ыңгайга келтирилди.

Улуу манасчы Сагынбай Орозбаков саяк уруусунан, кожо эли, мойнок тукумунан болуп, түпкү аталары Жумгалды жердеген. Сагынбай Мойноктун Манас уулу деген тукумунан болот. Анын бешинчи атасы Манас деген киши болгон, Жумгалда азыр да Манас уулу деп аталган бир уруу эл бар.

Акжолдон Орозой, Акеше, эң кенжеси Козубек. Калган төртөөнүн аты белгисиз.

Курманкожо, Мойнок эли Кочкордун батыш жагында Кызарттын алдындагы Ала-Көл, Бурган-Сууда жердеп турганда Суусамырдагы Күрүчбек эли келип айылды чаап, Акжолдун аялын, жети эркек баласын мал-пулу менен олжолоп алып кетет.

Орозой Элконду деген тууганына баш пааналап келсе, ал Орозойго билгизбей алдап, кашкарлык соодагерлерди Чатыр-Көлгө жеткирип кел деп жиберет. Чатыр-Көлгө барганда кашкарлыктар: «Элконду сени бизге саткан, алып кетебиз» дешет. Орозой кашкарлыктар уктап жатканда үчөөнү тең өлтүрүп, мал-пулун алып, Кочкордогу эжесиникине келет. Эжеси: «Эми сени бул жерге тынч койбойт, ошондуктан Ниязбектин уулу Ормонго бар!» дейт. Орозой, эжеси айткандай, Ормонго барып жигит болот, кылган иштери жагат. Кербен төөлөр менен Кулжа, Турпан шаарларынан курал-жарактарды: Чампан, күлдүрмамай мылтыктарды алып келет.

Ормон моңолдор сары Токтор менен Миназарды Кокон ханына жиберип, керней алдырат. Кернейди Ормондун жигиттеринин эч кимиси үнчүктүрө албайт. Ошондо кернейди Орозой үнчүктүрөт да, Ормондун көрөр көз жигити болуп калат.

Акеше олжого кеткенде эки бир туугандын колуна барат. Алар Акешеге аял алып беришет. Жанагы эки бир тууган өлгөндөн кийин алардын балдары Акешени талашат. Акеше жылкыдан келсе айылдагы аялдар: «Акеше, сен кул турбайсыңбы, сени талашып жатышат» дешет. Акеше бешиктеги эркек баласын мурдунан чымчып өөп, бир айгырды минет да, токтоосуз Ормонду көздөй качып жөнөйт. Ал Орозой Ормонго жигит экен дегенди угуп жүргөн эле. Ормонго келип, жөн-жайын айтат. Ормон угуп туруп, «Атың ким?» дейт. «Атым Акеше» дейт тигил. «Атың жаман экен, — дейт Ормон, — мындан ары сенин атың Орозбак, Орозойдун иниси Орозбак болсун!» Ошентип Акешенин өз аты калып, Орозбак аталып кетет.

Орозбак Ормонго жылкычы, андан соң акылынын зирек, тыңдыгынан жылкычы башы болот.

Орозой ажалы жетип өлөт, ошондо Ормондун жигиттеринин ичинен бирөө да керней тарта албай коет. Орозойдун көзүнүн тирүү кезинде эле Орозбак керней тарта коюп жүрүп үйрөнүп алган эле. Ал чоорду да үйрөнүп алган болучу. «Кернейди канетсе Орозбак тартат» деп Ормонго жеткиргендер болот.

Ормон Орозбакты чакыртып келип, керней тарттырып көрөт. Орозбактын керней тартканы Ормонго жагат да, ошондон тартып Орозбак Ормонго кернейчи болуп калат.

Олжого Күрүчбек элине барган жети баланын экөө чечектен өлөт, бирөө кул болуп калып, дайынсыз. Козубек бала Тогуз-Тородогу Каба элине сатылып кетип, кийин Орозбак белгисинен таанып алат. Жоо балдарын олжолоп алып кетип жатканда энеси Козубектин кашынын үстүнө кычкач менен тамга салганын Орозбак энесинен уккан экен.

Сагынбайдын тайы Атбашы азыгынан болуп, атасы, энеси экөө бир жылы өлөт.

Орозбактан эки уул, эки кыз болот. Орозбак Сагынбайга 12 жашында аял алып берет.

Сагынбай 3 аял алып, улуу аялы илгери өлөт. Сайнап деген аялынан 11 бала болуп, эки кыз, үч эркеги өлгөн, үч кызы күйөөдө, эки эркек, бир кызы колунда. (Ыбырай молдо ошол «өмүр баян» жазылган мезгилди эске алып жатат — Ред.)

Мария деген жеңе аялынан 5 баласы болгон, эки эркек бир кызы өлгөн, эки кызы бар. Сагынбайдын улуу аялынан бир эле кызы болгон, ал өлгөн.

Сагынбай 9—10 жашында айылда бала окуткан өзүбек молдодон 3—4 кыш окуган. Китепти окуй алганы менен жаза алчу эмес. Сагынбай кадимки Ормондун өз айылында туулуп өскөндүктөн хандардын, баатырлардын, феодалдардын сөздөрүн эң көп билүүчү эле. Сагынбай, Сарыбагыш уруусун кыргыздын башка урууларынан түрдүү жактан жогорулук кылат деп, дайыма көтөрмөлөп сүйлөөчү эле.

Мен, Абдыракманов Ыбырайым, Сагынбайдан Манасты жазып жүргөн кезимде бир нече ирет төмөнкү окуяны укканым бар.

Сагынбай ончакты жашка келип калган убагында айылы Ысык-Көлдүн күңгөйүндөгү Кабырга деген жерде экен. Жайдын күнү Сагынбай тоодо козу кайтарып жүрөт. Күн жаап ачылат, бир жыгачтын түбүнө чоңдугу кептердей куш келип конот. Сагынбай кызыгып, кармап алайын деп жакындаса, куш секирип ары конот. Сагынбай: «Ка-ап, жазып калдым ээ», дейт. Куш да капысынан: «Ка-ап, жазып калдым ээ», деп Сагынбайдын нак өзүндөй айтат. «Кудая тобо», дейт таң калган Сагынбай. Куш да: «Кудая тобо», дейт,

Сагынбай кушту кармап алам деп канчалык убараланса да кармай албай, жадаганда козуларын айдап алып айылга келет. Кечинде үйдөгүлөргө куштун аңгемесин айтат. Алишер деген агасы: «Жаныңды жегир, калп айтасың» деп урушуп коет. Сагынбай карганса да ишенбейт.

Сагынбай кийин чоң киши болуп, Манас айтып жүргөн кезинде бир күнү Токмоктун базарына келет. Базардан: «Ташкенден бир киши сүйлөй турган тоту куш алып келиптир» деген сөз угат. Манап Сооронбайдын уулу Дүр тоту кушту көрөлү деп, Сагынбайды ээрчитип алат. Кирип барышса тоту куш Сагынбайды карап күлөт. Тоту куштун ээси: «Тоту Дүр мырзаны карап күлдү» дейт. Дүр тотунун ээсине көп акча берет. «Мен баягы бала кезде көргөн тоту ушул болсо керек», дейт Сагынбай.

Сагынбайдын атасы Орозбак өлүп, балдары жаш калат. Турмуштун айынан Ысык-Көлдөн ооп, Кичи-Кеминге келип туруп калышат. Сагынбай ал кезде 12—13 жашта, али Манас айта элек чагы болот. Ала шалбырт маал, ошол жылы чоң жут болгон экен. Сагынбай байталга минип, 3—4 терини байланып алып, Токмокко жөнөйт, Кун суук,

жазгы утуру. Сагынбай Чүйдүн суусунун үстүндөгү муздан жаңы өтө берери менен «күр» деп муз түшүп кетет. Муздун алдында калбаганына тобо кылып, сапарын улап баратып, «баарыбыз жаш болсок, эми оокатты кантип кылабыз» деп санаага батат. Аңгыча артынан бир жүдөөрөөк абышка жете келет. Сагынбай салам айтат, абышка алик алат. Сагынбайдын алы-жайын, ким экендигин сурайт. Сагынбай кыскача, көңүлсүрөбөй жооп берет. «Балам, суунун музу сен өтө бергенде түшүп, аз жерден майып болуп кала жаздадың ээ», дейт абышка. Сагынбай дагы эле сүйүүңкүрөбөйт. «Балам, сен мени сүйүүңкүрөбөй турасың го, кийин өкүнөөрсүң, сен жаш баласың да. Эми бүгүн кимикине консоң да сени жакшы конок кылат» дейт абышка. Абышка менен Сагынбай кыйла жерге чейин бирге бастырып жүрүп олтурушат. Бир маалда Сагынбай караса жанындагы абышканын кайда кеткенинен дайын жок, эки жакта карааны да көрүнбөйт.

Сагынбай Токмоктун четине барып, бир абышканыкына келип түшөт да, терилерин калдыратып үйгө кучактай кирет. Абышка Сагынбайдын тек-жайын сурап уккандан кийин: «Балам, сен Орозбак кернейчинин уулу турбайсыңбы, сенин атаңдын жакшылыгын мен чоң көргөмүн. Орус али түшө элек убак эле. Жез чочмор Манде баатыр жылкымды алып кетип, мен жөө тентиреп артынан барганда сенин атаң жылкымды кайта алып берген. Ал кезде жез чочмор Манде баатырдын илебине нан бышчу. Манде Ормондон башканы тушарына теңейт бекен!» — дейт. Абышка кышкы согумдун этинен аябай салып, Сагынбайды тойгузуп жаткырат. Сагынбай эртеси Токмокко келип, терилерин жакшы баага сатып, чай-чамектерин алып, көңүлү ачылып, кайта үйүнө барат.

Сагынбай айтар эле: «Ошондо жолдо жолуккан абышканы мен азыр кызыр го деп ойлойм».

Сагынбай куудулдук менен жумушу жок, сөздү шашпай айткан, токтоо, эч жалган айтууну билбеген адам эле.

Манас жазылып жаткан кезде Сагынбай ар түнү түш көрүп, баланча жери жаздым болуп калыптыр, деп кайра жаздырар эле. Алманбеттин окуясын жазып жаткан учурда түшүнө Алманбет кирип, эртеси: «Алманбет кызыл чийкил жигит экен, кашы кытайча чийилген, көзү бакыракай, үстүнө кийгени ичик, кызыл аңдын териси экен, ар бир кылынын жоондугу чийдей бар. Нарындагы Бети-Каранын талаасында Манастын колу Бээжинге жөнөп жатыптыр, тиккен чатырлары ак экен», деди. «Манастын кийген кийими: башында ак кийиз калпак, үстүндө төө боз чепкен, кыскасы мүлдө кыргыз пормосундай эле. Аттарынын туяктары чарадай, кулактары типтик, кыйган камыш сыяктуу», дейт.

Сагынбай Манасты жаздырганда тез айтып бербей, токтоп, ойлонуп олтурар эле, анткени өтө күчтүү болгондуктан камалып, буулугуп токтоп жүргөнүн мен кийин билдим.

Сагынбай эл көп чогулуп, көп берерине көзү жетсе, укмуштай кызып, төгүп айтар эле. Бир эле окуяны ар бир айтканда бир калыпта кылбай, башкача айтыш өз ыктыярында эле.

Сагынбай толугунан келген, тегерек, кызыл жүздүү, тиштери кашкайган ыраңдуу, ырдаганда тиштери кашкайып турган киши эле. Сагынбай ырдаганда үнүн ар кандай

кубултуп жиберчү: көөдөнү кенен, үнү кубаттуу эле. Сагынбай Манас айтканда алдына сары майды аякка куйдуруп коюп олтуруп айтаар эле.

Сагынбай бир койдун этин бүт жеп, артынан бир чоң чанач кымызды, же бозону бүт ичер эле. Суу кошпогон спирттин бир нече литрин ичсе да мас болуу дегенди билбей аш кылар эле. Спиртти оозуна ууртап алып, кулкулдатып тамагына токтотуп туруп, анан жутар эле. Мен тамаша кылып: «Ээ, Саке, сиз аракты арам дейсиз, анан ичесиз, намазыңыз кандай болот?» дегенде, Сагынбай: «Ээ, чунак бала ай, менин ичим, оозум бар, ичпесем жаман болот» дээр эле. Сагынбай динге ар кимди көп үгүттөй турган. Анын жаштык кезиндеги эркектик маселеси да эң кыйын болуп, аял, кыз-келин маселесин кызык айтар эле..

Сагынбай өмүр бою аш-тойдон калбай ырдап, мактап, тынымсыз алып көнгөн киши болгон. Талаада жүргөндө колунан тыйын чыгарчу эмес. Үйүндө казан-аштуу, тапканын казанына салчу.

Сагынбай Манасты айтып төшөлгөндөн кийин Анжиян, Кетмен-Төбө жакка жоголуп кетип, бир нече жылдан кийин көп мал менен келген.

Сагынбай адамды эриктирбеген укмуштай сөзмөр адам эле. Бир жыл жол жүрсө да бир айтканын кайталабай, улам жаңы кызык сөздөрдү чубап айта бере турган адам болгон.

Сагынбай жеке эле Манас эмес, эл ырларынын ар кандай түрлөрүн Манасчалык көп билчү. Ошолордун бири да жазылбай, өзү менен кошо кетти.

Сагынбай Манасты кыйын айтып, жашы жыйырмананын толук жерине келип калган кезинде жайлоодо бир топ киши чогулушуп, ичинде Сагынбай да бар, дөңдө турушат. Аңгыча Манастын калың колу Бээжинге бара жаткан болот. Сагынбай ошолорду таңыркап карап калат. Алманбет салып уруп сарала аты менен дөңдө олтургандардын жанына келет. Сагынбай ордунан тура калат. Олтургандар бул эмне шумдук болуп кетти -дешип, элейип калышат. Сагынбай: «Алманбет союш бергиле деп жатпайбы» дейт. Олтурган эл орундарынан дүр коюп турушуп, бир кой алып келип: «Манас баатырдын коногу» деп багыштап союшуп, этин жеп тарап кетишет.

Сагынбай түн ичинде бир жакка баратканда «тээтиги дүмүрөйгөн көп караан Манастын колу» деп көрсөткөн учурлары көп эле болгон.

Сагынбай Манасты күчтүү айтып калган кезинде бир түнү уктап жатса тыштан дүбүрт чыгат. Тыштан бирөө: «Сагынбай, тез чыга кал» дейт. Сагынбай чыгып барат. «Мына бул чоң кула ат минген Манас баатыр, абдан таанып ал», дейт кимдир бирөө. Сагынбай тик багып карай албай жалтанат да, көзүн жумуп жиберет. Манастын көздөрүнөн от шырылдап күйүп, түрү ажыдаардыкынан да кыйын болот.

1924-жыл, январь. Атбашыда Манастын Алооке хан менен болгон окуясын жазып жатабыз. Жатканыбыз бир кичинекей там. Бир жолу түн ортосуна чейин жазып олтурабыз. Мешке отун жагып берген 15 жаш чамалуу Сейитаалы деген бала бар эле. Бир маалда ошол баланын киргенин көрдүм. Кызуу жазып жатабыз. Бир маалда меш калдырап калды: мен баягы бала от жагып жатат го деп ойлодум. Аңгыча Сагынбай мага: «Ээ, Ыбырайым, сен кызык жигит экенсиң, бирдемени билдиңби?» деди. Мен: «Саке, эч нерсе билген жокмун, ал эмне экен?» дедим. «Ай жолуң болгур, мени бөөдө кыйнамай болдуң, кайыр болбостур. Терезени калкала» Деди Сагынбай. Карасам

суудан көрүнгөн кишинин көлөкөсү сыяктуу ойноктогон жулмугуй, уйгур бөрктүү бала көрүндү.

«Бул Сагынбай эмне болуп бара жатат», деп мен өзүм да коркуп калдым. Жатып калдык. Эртеси Сагынбай короонун ичинде жерди каранып жүргөн экен. Мага: «Мына бул эшектин изин карачы» деди. Ал короодо эзели эшек жок эле. Из басып тышка чыкканы билинбей, ошол короонун ичинде кардын үстүндө калган экен.

Ошол жылдын март айы. Баягы үйүбүздө Манас жазып жатабыз. Жер карарып, кар кетип калган. Түш оогон маал эле. Сагынбай мени карап алып күлүп: «Сен кимсиң?» деди. Бетине карасам өңү тамылжып, булганып калган. Мен чочуп кетип: «Саке, эмне дейсиз?» дедим.

Сагынбай: «Жолуң болгур, болгон экенсиң ээ» деди. Мен чочуп кетип түйүлүп эшикке чыksam, короодо ордо атышкандардын үндөрү кулагыма угулду. Эки-жакты карасам тоо-таш, жер орду менен турат.

Үй ээси келип, аңгемеге түшүндү. Сагынбай ошол кезде үй ээсинин аялын да: «Сен кимдин аялысың?» деген учурлары болду. Сагынбай бул кезде өтө унутчаак болуп, «мен эмне болуп баратам?» деп айта берүүчү. Ошол тапта Сагынбай суугуна тегеренип, тамакка түтпөй кеткен.

1926-жылы «Манасты» жазып бүтүрдүк. Семетей жазылбай калды — Сагынбай экөөбүз үйүбүзгө кеттик.

Сагынбай үйүнө барганда да өтө унутчаак болуп, өз аялын: «Сен кимдин аялысың? Сен кимдин аялысың?» дей берчү экен.

Ал Манастын күмбөзүнө ак боз бээ жетелеп барып тайынсам белем, деп жүргөнүндө өлүп калат...

Сагынбай тууралуу Шапактын айтканы: «Кара-Кужурда... 28—29-жылдын ичи эле, — дейт. — Бир тойдо эл чогулуп Шапакты Манас айттырып жатат. Аңгыча Сагынбай келип, тыштан тыңшап турат да, түшүп үйгө кирет. «Мен айтканды, Шапак, сен айтып жатыпсың, менин оозума такыр кирбей калды» деп ыйлайт. Той берген киши Сагынбайга 20, Шапакка 20 сом коет, Сагынбай акчаны албайт»...

Сагынбай айтаар эле: «Манастын күмбөзү Манас атындагы шаардын жанында болот. Манастын күмбөзү жалгыз эмес, 40 күмбөз. Жума сайын 40—50дөн мал союлуп, тайылып турат. Манастын карааны көрүнгөн жерден аттан түшүп, жетелеп өтпөсө аты өлөт».

«Кашкардын каны Жакыпбек өлүп, алты шаар Жумул жерлери кытайдын колуна өтүп, Кытайдын улуктары Манастын күмбөзүн бузуп салууга буйрук кылат. усталар көздөрүнө айнектерин кийип алып, колдоруна темир метилерин алып, күмбөздү бузуп киришет. Чаба баштаган усталардын бир нечеси өлүп кетет, бир нечесинин эси оойт, эс алганда сураса, усталар айтат: «Метини колубузга алып, күмбөздү чабарыбызда кара көк жал бөрү көрүнө баштады» деп. Кытайдын улугу Бээжиндеги канына болгон окуяны толук билдирет. Күмбөзгө тийбегиле деген Бээжиндеги кандан буйрук келет. Ошол бойдон күмбөз бузулбай калат».

Сагынбай Манасты жаздырып жаткан кезекте «тарыхты табам» деп көп аракет кылган болучу.

Сагынбай кыргыздын тарыхын толук айтайын деп Түрктөн баштап, Урузкан, Байгур, Уйгур, Алачты ыксыз көп киргизген. «Оозеки тарыхка катуу киришейин» деп айтканын бир нече жолу уккамын.

Сагынбай эски молдолор менен да көп сүйлөшүп, пайдаланганы анык. «Динди да төгүлтүп айта берейин, угуп, элдин көңүлү бурулсун» деген.

Манас атындагы шаарды Сагынбай көп жерде жаздырган, күмбөзүн да андан алыстатпайын деп, атайын анын жанында деп айтса керек.

Мүңдүү сөздөрдү укканда Сагынбай ыйлап берүүчү эле.

Сагынбай айткан Жумулдагы шаарлардын баарын өз көзү менен көргөн Жантөрө Сагынбайды Манас айттырып укканда: «Сагынбай олуядай, айтканынын баары чын» деген экен — Сагынбай өзү айткан...

Шапактын оозунан жазылды

Сагынбай Манасты али айта элек кичине чагында Ысык-Көлдүн күңгөйүндө экенде эле майда-барат ырларды ээлигип айтып жүрчү.

Кадимки чоң манасчы Тыныбектин мугалими Чоңбаш (Нурмантай) күндөрдүн биринде күңгөйгө келип калат. Баяке Чоңбашты айлына алып келип, Манасты айттырганда Сагынбай угуп олтуруп, Чоңбашты ээрчип кетип, Манасты үйрөнсөм дегенде ак эткенден так этет.

Кочкор элинде бир адат болгон: эгин эккенде жаш балага, итке да арнап эгишкен. Сагынбай 12 жаш чамалуу кезинде ага арнап буудай айдап беришет. Аны Сагынбай өзү отоп, сугарып, эрмек кылып жүрөт. Буудайды коко тикенек, куурай басып, буудай болбой калганда, Сагынбай ырдайт:

«Кудай бардыр куурайга,
Мен эмине кылдым кудайга?
Тең жарымы ак буудай,
Тегерек баш ак куурай.
Ону куурай, беш буудай,
Бербей койду бир кудай.
Баккан эгин ушулбу,
Атам көрсө ургудай!
Эмине кылдым теңир ай!
Ушуну айтып ыйладым,
Алишер мени кыйнадың.
Алишер анда муну айтты:
Сурасак жыйып аларбыз,
Элден жыйып аштыкты,
Толтурабыз баштыкты...»

Агасы Алишер Сагынбайга кой кайтарып коюп, ырдай бер дейт.

Кой кайтарып ырдай бер,
Оюң менен жыргай бер.
Топташ алсаң тозосуң,
Кой кайтарсаң озосуң.
Ашык (чүкө) атсаң азасың,

Жаман жолго басасың.
Кой кайтарсаң ырдайсың,
Ошондо иним жыргайсың.
Ушул сөзүң эп дедим,
Угарга макул кеп дедим...

Сагынбай 15 жашка чыга элегинде бир баланы ээрчитип, күүгүмдө бир байдын үйүнө барат. Казанда эт бышып жаткан болот. Бай казандын үстүн капкак менен жаптырып, отун тарттырып, олтура берет. Барган балдар түңүлүп, кайра чыга турган болгондо Сагынбай айткан экен:

Оомийин десең мага,
Бата берем сага.
Желе менен нокто,
Жергең менен токто.
Нокто менен чыкта,
Бата кылам тыңда.
Нанга нандай бата,
Менин батам кандай бата?
Этиң калды казанда
Эртең жегин асанда.

Бай уят болуп, Сагынбайды жалынып токтотуп кондуруп, эртеси бир чапан кийгизип чыгарат.

Сагынбай 15 жашка чыкканда агасы Алишер болуп Күңгөйдөн Кочкорго көчүп барышат. Барган жерде үй-бүлөлөрү менен кагуу оорунуп, Сагынбай чечектен жөөлүп жатат. Ошентип уйку-соонун ортосунда жатканда сырттан дүбүрт чыгат. «Арык тукуму келип, айылга чабуул коюп жатышабы?» деп ойлошот. Бугунун Арык тукуму деген эли Кочкордогу Сарыбагыштан мал алып жаткан кез экен."Дүбүрт Арык тукуму болбой эле башкача түрдөгү кишилер — Манастын колу болуп чыгат. Алишер Сагынбай экөө таң калышат. Ошону менен Алишер Сагынбай экөө тең Манас айта башташып, акыры Сагынбай озот. Алишер Семетейдин Айчүрөккө бараткан жерин кыйын айтчу экен.

Сагынбайдын атасы Орозбак күңгөйдө өлөт. Кочкордо Алишер Сагынбай экөө 2 жылы турушуп, анан Кеминге көчүп кетишет. Анда ончакты жыл турушкан.

Сагынбай Чүйдө турганда Манасты шамырдай какшап, түтөтүп айтып, даңкы чыгып калат.

Алишер Сагынбайга эки аял алып берген. Сагынбай өзү эки кыз аял алат. Балдары көп туулуп, көп өлгөн. Чүйдө ончакты жыл туруп, Алишер менен Сагынбай Кочкорго экинчи жолу көчүп барышат. Бул кезде алар жарды-жалчы болуп калышат. Сагынбай Манас айтып, тез оңолот. Чоң манап Шамен өлгөндө Сагынбай Манас айтып, кыз-келиндерине кошок үйрөтөт.

Сагынбай эч бир ырчы менен беттешип айтышкан эмес.

Бай-манаптар Сагынбайды оозу шок деп жалтанып, сыйлашкан. Бай-манаптар Сагынбайды Тыныстан, Шамен, Байтерек, Бекчоролордун аштарында жарчы кылышкан.

Аш-тойлордо башка ырчылар Сагынбайды ээрчип жүрүшкөн, олжо чапандарды ырчыларга Сагынбай бөлүштүрүп берип турган. Сагынбай Манасты күчөп айтып турган кезде, Тыныбек: «Сагынбай, Манаска көп кошумча кошпой, нак айт» деген.

Шапак айтат: «Сагынбай илгери эле Таластагы күмбөздү Манастын күмбөзү дечү. Манастын өлүмүн Бээжинден балта жедирип эле айтчу. Сагынбай Манас, Семетейди айтууда эч кандай Найманбайдан үлгү алган жок».

Сагынбай Келдибекти 70тен ашкан кезинде көргөн. Сагынбайга Манас айттырып көрүп жаратып: «Обондон жетише элек экенсиң» деп, анан обонду, кол шилтөө жана башка аракеттерди үйрөткөн экен. Сагынбай Келдибекке жакын жээн болуптур.

Сагынбай 30 жашында Анжиян, Кетмен-Төбө жерлерине кетип, үч жылы жүрүп, аргымак минип, коштоо атка толгон пул жүктөп келе жатканда аны издеп чыккан Кочкорбай жолдон учурайт. Сагынбай өлүп, дайынсыз жоголду деп угүзганы жатканда келет.

1897-жылы болуп, Сагынбай акын 27 жашка чыгып, (туурасы 1894-жыл болуу керек, анткени Александр III 1894-жылы өлгөн, Сагынбай болсо 27ге чыкмак. — Т. М.) акындыгы шакардай кайнап, Манас, Семетейди түтөтө айтып, бай-манаптардын кыз, келиндерине ар түрдүү кошокторду үйрөтүп, кыргыздын сүйүктүү жаш акыны болуп турган кезинде Александр III деген орустун падышасы өлүп, ордуна уулу Николай II такка минип, анын акчасы чыгат. Бир сомдук күмүш акчанын бетинде Николайдын башы түшүрүлгөн болот. Сагынбай ал акчаны алгач Токмоктун базарынан көрүп, колуна алып, көпкө карап ойлонуп турат да, өзүнө өзү айтат: «Бул падыша кара жолтой, эң жаман падыша болот экен го! Акчанын бетине муздоосунан жогорку башын түшүрүптүр, мунун убагында баш кесилүү, кан төгүлүү көп болуп, өзү да соо калбайт экен го». Муну чоң эмеспи деп ойлоп, Сооронбайдын уулу Дүргө айтат: «Дүр, сен улуктарга жакын эмессиңби, мен жаңы падышанын акчасынан жаман жышаана көрдүм! Акчасына бутун тулку-боюн түшүрсө болбойбу, элдин каны төгүлбөй калса болбойбу».

Дүр жаа бою ыргып кетет: «Кокуй Сагынбай, бул сөзүңдү мен угайын, менден башка эч бир жанга айта көрбө! Тим эле дүкөнүбүз түз болуп калат!» дейт.

Сагынбай айтат: «Николай падыша такка минип калган кезде бир түнү падыша түш көрүптүр, түшүндө тактын үстүндө олтурса бир кочкор качырып келип падышаны тактың үстүнөн тоголото сүзүптүр. Падышанын эси ооп, кайсы экенин билбей жатып ойгонуптур. Түшүн жакындарына айтса эч кимиси жоруй албай коюшуптур. Падышанын ырымчылдары бул түштү көчмөн кыргыз, казак билип жоруйт дептир. Токмокто Дүр менен бирге жүрсөм падышанын түшү угулду.

Дүргө айттым: түшүмдө Манасты да кочкор сүзүп, өзүнөн төмөн болгон Көзкамандар деген туугандарынан жамандык көргөн, бул кысталакка бөлөк падышалар менен беттешкенде эчтеме болбой, өз ичинен жоголот экен го дедим». Дүр: «Кой, Сагынбай, оозуңду бас!» деди.

Сагынбай падыша өкүмөтүнүн түбөлүк жашоосуна ишенимсиз көз менен карап, жапон менен урушканда эн таң каларлык ыр ырдаса да, Дүр ырдатпай, элге тараттырбай койгон.

Падыша өкмөтү Герман менен урушканда Сагынбай айткан: «Эми мунун иши бүттү!». Орус падышасынын убагындагы жаман кылыктарын толук кылып 100 беттик ыр менен жаздырып бергени институтта жоголгон.

Сарыбагыш наамындагы элдин Чоко деген манабы болгон. 1905-жылдарда падыша өкмөтү тарабынан айдалып Сибирге барып жүргөн кездеринде жашырын партияга өткөн дегенди эл айтышат.

Чоко айдоодон кайта элине келгенде элге катышпай, четтеп, тынч жатып алат. Сагынбай Чокого мына ошол кезде жолугуп калат. Чоко ошондо ырды да тыңшабаган кези экен, Сагынбай маектешип олтурганда Чокодон сурайт: «Бул падыша зулум болуп, жер-сууну тарытып бара жатат, айла эмне болот, айлыбыз кандай конот?»

Анда Чоко айтат: «Сагынбай, мен сени баягы эле каңкылдаган көп ырчынын бириби десем, сен кыйынсың го». Анан Сагынбайды ырдатып угуп, ыраазы болот. Сагынбай замандын жаман жерлерин айтат. Чоко Манасты эч уккан эмес экен. Манасты айттырып угуп олтуруп таң калып айтыптыр: «Бул Манаста да көп маани бар экен, токто, Сагынбай, мен муну колума албасам болбойт экен». Бирок Чоко ошол 1913-жылы дүйнөдөн кайтат.

Сагынбай Кытатта жүргөндө бир күнү Орозакун деген оокаттуу киши үйүнө чакырат. Сагынбайдын алдына бир кичине карын сары май койгондо Сагынбай:

«Сары май деген сенсиңби,
Сагынбай деген менминби?
Жаныбарым сары май,
Сагынганда келдиңби?»

— деп туруп, сары майды белине ороп алып кете берет.

Ошол эле кытаттыктар бир күнү Сагынбайдан: «Саке, сиз оозуңузду ачсаңыз эле кайдан-жайдан экени

белгисиз ырыңыз чубура берет, кантип айтасыз» дегенде Сагынбайдын жанында Бердикожо, Кул деген кишилер олтурган экен, ошондо Сагынбай мындай деп жооп бериптир: «Бул:

Бердикожо, Кул экөө
Олтуруптур бул экөө,

— дегендей эле айтыла берүүчү кеп эмеспи.

Сагынбай 16-жылы Кытай жерине үркүп барып, 17-жылы кайта келип, Атбашыдагы Кара-Коюнда азык элине бир кыштайт. 18-жылы Актала селсоветинде «Жаңы-Күч» колхозунда кытат деген элдин ичинде Малабек деген бир жарды адамдын начар тамында эки аялы, беш кыз, бир эркек баласы менен турган. Турмуш начар, элге ырдап жүрүп, эң жакырлык менен турмуш өткөргөн.

«Кытаттын ичин кыштадым,
Кыздарымдын баарысын,
Суу арча менен ыштадым»

— деп ошондо айткан.

Кытаттагы абышкалар айтып калышчу экен: «Кайран Сагынбай, бир калам көң үчүн да күркүрөп ырдап жүрүп бала-чакаларын бакпадыбы. Биз анда кайран булбулдун баркын билген эмес экенбиз».

Сагынбай Актала селсоветинде 2 жылы турганда кытат деген уруудагы кичинекей айылдан башка черик элинин бай-манаптары Манас, Семетейди айттырып угушпаган. Мамбетимин деген чоң манап бир тойдо Сагынбай ырдап жатканда минтип жемелеген: «Сагынбай, сен шарияттан тышкары аңылдап ырдаганыңды койсоң болбойбу!»

1922-жылы Мифтаков экөөбүз Солтонсары деген жерде Сагынбайдан Манас жана башка макал, ылакаптарды жазганыбызда Мифтаков Сагынбайдын үйүнө барып, жыпжылаңач кийимсиз олтурушкан бала-чакаларын көрүп, катуу кейип, «4—5 мата жардам бердим», деп айтып келди.

Сагынбай Кытай жерине үркүп баргандан кийин 6 жылы катарынан жардылык, жокчулук деңизине чумуп, 1922-жылдын август айында Солто элине, Чүйгө барат. Солто Сагынбайды башы-жашынан билгендиктин жерге тийгизбей колмо-колдоп алып кетишип, бир тогуз жылкы, кийим-кечек, акчаны көп беришип, Сагынбай ошону менен тыңып, жери Кочкорго кетет. Сагынбай: «Солтодон шайыр, берешен эл жок» деп дайыма айтар эле.

Сагынбай менен 22-жылдан баштап кошулуп Манасты жаза баштаган кезимде сүйлөшүп олтурган учурда Сагынбай эски заманды жакшы эле деп жактап жүргөн болучу. Кийинчерээк баштагыдан көз карашы өзгөрүп: «Бул жарыктык Ленин олуя экен го, Советтин жолу шарияттан да жогору экен го! Мен башта ачык түшүнчү эмес элем, эми түшүндүм!» деп айтып калуучу.

Сагынбай толгон сөздөрүнүн арасында Ормондун иштерин көп айтып: «Ормон анча бугудан өлүп кетпесе, бүтүн кыргыз элинин бүлөөсүн эсепке алып, каттатмак экен, падыша өкмөтүн Түркстанга жолотпой куумак эле, бир тамаша болмок эле, болбой калды!» — дээр эле.

1925-жылдын март айында Сагынбай экөөбүздү Ташкенге илим изилдөө институту чакыртып барып, 10 күнү турдук. Ташкенде Арабаев Эшенаалы, Сыдыков Абдыкерим, Тыныстанов Касым, Токбаев Турдаалы, Тойчунов Ыбырай бар экен. Булар Сагынбайдан Манас жомогунун жайын айттырып, же кара сөз менен айттырып бир да угушпады. Сагынбай жолдо баратканда, мага: «Эми чоңдор абдан айттырып, сындайт го» деп айтып барган.

Арабаев Сагынбайды каардап: «Иттин тезеги дары десе дарыянын башына чыгат деген ырас го. Сагынбай, билген Манасыңды тез жаздырып бүтүрсөңчү, болбосо судга беребиз», деди.

Тыныстанов: «Саке, сиздин жаздырган Манасыңыз өзбекче болуп калыптыр.

Анан жууду бетини,
Акка буруп ниетини
Анан жууду колуну,
Ушу жашка келгиче,
Арстан Манас жаш бала
Кербөгөн мындай жолуну.

Саке, сиздин жаздырган Манасыңыз төрт жолдон уйкашпай, 5, 6—7 болуп уйкашыптыр», — деди.

Анда Сагынбай: «Мен башынан бери айтып келе жаткан сөздөрүмдү 4 жолдон уйкаштырганда кедейленип калбайбы!» деп жооп берди.

Сагынбай катуу ызаланды: «Бул ким деген өзү, кайсы элден болот?»

Мен көлдүк саяк дегенимде, Сагынбай: «Мен дегеле көлдүктөн жакшылык көргөн эмесмин, мени сарбагыш деп Ормондон берки кекти кектеп жаткан экен го!» деди.

Сагынбайдын капа болгонун Сыдыков Абдыкерим сезип, «Кой, Саке, эмки балдарга сиз таарынбаңыз», — деп экөөбүздү үйүнө алып келип кондуруп, көңүлүбүздү жайламыш болду.

Сагынбай экөөбүз кыйла кагуу жеп алып, кайта кетип, Кочкордо Сагынбайдын үйүнөн Чоң казатты жаздык. Сагынбай баштагыдай көөндөнбөй, мен жалынып, ары жак, бери жагына чыгып жатып айттырып жаздым. 1926-жылы Манасты жазып бүттүк. Чоң казаттын урушун, Манастын өлүмүн эң тар жаздырды. Мен канчалык жабышып айтсам да: «Менин билгеним ушул» деп болбоду.

Сагынбайдын айткан Семетейи эң башкача кызык эле. Тамам жазылбай, өзү менен кошо кетти.

Сагынбай 1930-жылы май айында өлдү. Бул кезде илим изилдөө институтунда иштеп, билгендерин кылып келген Тыныстанов, Шабданов, Карасаев Хусейиндер, баягы Арабаев баары жыйылган Манасты текшерип окуп, Сагынбайды чакыртып текшербестен таштап коюшту.

Манасты жазып жүргөн кезимде сөз арасында Сагынбайдын бир кеп кылып айтканы эсимде: «Садыков Абдыкерим айтты эле, Саке, Манастын кыргыз экендигин эң бир нык, күчтүү айта көрүңүз де!»

Сагынбайдын аялы Мариянын оозунан 23/VIII— 40-ж. Кочкордо, Ак-Кыя селсовети, «Жаңы-Жол» колхозунда жазылды:

1917-жылы Сагынбай менен агасы Алишер кытай жеринен кайта келишкенде Алишер Атбашы кыштагында жайдын күнү август айында өлөт. Ал 55 жашта болот.

1917-жылы Мария декабрь айында Сагынбайга тиет.

Сагынбай атасы Орозбакты билип калган — 80 жашында өлгөн Орозбак.

Малга (койго) ылаң тийгенде Сагынбайды чакыртып келип, койлорду короого чогултуп туруп, Манас айттырганда, ылаң кан буугандай токтогон учурлар көп болгон. Ооругандар, кара баскан аялдарга да Сагынбайды чакырып Манас айттырганда да көп айыккан.

Мария айтат: «Ак селдечен, ак көйнөкчөн бир адам ар дайым Сагынбайдын жанында олтурса олтуруп, жатса жатып бирге болор эле. Сагынбай кара сакал кезинде ал да кара сакал, Сагынбайдын сакалы буурул болгондо анын сакалы да буурул болду эле», — дейт.

Мария Сагынбайдан: «Жаныңдагы киши ким?» — деп сураганда, Сагынбай «тим жүр» деп койгон.

— Жети жашымда ошол киши пайда болду, ошондон баштап эле мага акындык келди, — дечү эле.

1929-жылдан баштап айылдын активдери Сагынбайды кодулай башташат: «Бай-манаптын ырчысы, эки аялы бар» дегендери көбөйөт. Сагынбай кой деп Ысык-Көлдүн

күңгөйдөгү карындашынын жанына Мария деген аялы, отуз чакты жылкысы менен көчүп кетет.

Сагынбайга ыгым-чыгымды да көп салышат. Бирок ал чыгымды сураганынча бере берген.

Сагынбай көчүп барганда Тору-Айгырдын токой арасындагы көл жээгине боз үйгө кыштап чыгат. Күңгөйдөгү саяк эли аны өрүлүктөшүп, эгин-тегин, союш беришкен, катуу сыйлап күтүшкөн. Манасты айта албай калган Сагынбай күңгөйгө барганда Манасты кайрадан күчөп айтып, көңүлү өсүп, өзү да эттенип кеткен экен.

«Өкүмөт менин Манас тууралуу кылган акымды жебес, бир кезде берер» деп айтып калчу экен.

Күңгөйдө жазга маал болгондо баягы унутчаактыгы кайра кармап, намазды кайра-кайра окуй берген. Мариянын эси чыгып: «Абышка, элге кетели!» деген.

Ошондо Сагынбай: «Мария, сен коркпо бекер! Мен өлсөм ушул жердеги эл да көмөт:

Жазуудан артык жан өлбөйт,
Тактыда жатып кан өлбөйт.
Ажал жалгыз айда өлбөйт,
Адам уулу кайда өлбөйт.
Өлбөсө пенде не көрбөйт.
Өзү кадик алланын
Өкүмүнө ким көнбөйт»,

— деп жооп берет.

Жаз келет, эл кош айдап болуп, жайлоого көчөр маал келет. Эл көлдүн жээгине конушат. Сагынбай да көл жээгине конот. Ошо кезде Сагынбайдын мүнөзү бир башкача болуп бузула баштайт. Мария билип чочуйт. Келген элдер: «Сопсоо эле турган кишини бирдеме деп экиленбечи» деп коюшат. Бирок Сагынбайдын иши оорлоп баратканын билген Мария күндөрдүн биринде ыйлап жиберет.

«Сен эмнеге ыйлайсың?» — дейт Сагынбай. — «Сиздин мүнөз болбой бара жатпайбы!» дейт Мария. — «Мен эмне болгонумду өзүм билбейм» — дейт Сагынбай. Мария үч күн, үч түн түн күзөтүп олтурат.

«Сол жаккы аты жогумдун учу ооруйт, башка жерим таза», — дейт манасчы.

Мария караса ийненин көзүндөй жери көгөргөн болот.

Үч күн өткөндө Мария Кочкорго киши чаптырат. Ошо күнү бешим ченде Сагынбай акылына келет. Намаз окуп отурат, түрү кадимкидей эле болот. Бешим ченде эс алып олтурганда Мария сөз салат. «Абышка мен Кочкорго киши чаптырдым. Үч күндөн бери түн күзөтүп-жанында олтурам, улам үзүлүп кетесиң, билесиңби аны?» десе, Сагынбай айтат: «Мария, мен таза эле олтурбаймбы, уктап ойгонгондой болом, укта десем болбойсуң».

Кочкорго аялынын киши чаптырганына ыраазы болот: «Байбичем, ырас кылган турбайсыңбы» дейт.

Беш күнгө чейин Кочкордон киши келбегенде: «Олда иттер ай-е, менден тирүүлөй түңүлүшкөн экен го, эшикти карагылачы» деп эки колу менен эки бөйрөгүн ушалайт.

Эртеси түш ченде Сагынбайдын үстүндө 2—3 аял олтурушканда Сагынбай келме окуп, түндүктү карап күлүп таза эле кишидей отурат.

«Ээ айланайын абышка, эмне болуп баратсың», — дейт Мария.

«Өлүмдөн кабар келди» дейт Сагынбай. Мария ыйлап көп сөз айтат.

«Кудая тобо, деги кызык ушу, өлүмдөн да киши коркобу?!» деп Сагынбай дагы бир топ сөз айтат. Анан теспени тартып, чыканактап жатат. Бир оокумда Сагынбай дагы өйдө боло калганда Мария: «Айланайын абышка, не болуп баратасың?» деп колдон алат.

«Тигинде Көкөтөйдүн ашы болуп, көп жыйындын башы болуп жатпайбы, — дейт эки алаканын жайып, анан күлүп туруп сөзүн улайт, — Кан канды жутуп, кайып кайыпты жутуп жатат, көрбөйсүңбү!» Мария жакадан бек кармайт, Сагынбай кайрадан тынчып калат.

Сагынбай бир оокумда дагы сурайт: «Баягы Кочкордон келе тургандар келдиби!» Сагынбай эми Марияга керээзин айтат: «Мен 63 жашта, пайгамбар жашындамын. Бул дүнүйөдөн эч арманым жок. Мен ичпеген аш, кийбеген кийим, минбеген ат калган жок! Кан, бектин баары менен теңтуш болдум. Аманкул менен Жаманкул жаш калды Өлбөсө бир кездерде баягынын баласы дедирер!» деп дагы көп сөз айтат.

Беш күн дегенде Кочкордон туугандары барат Сагынбай балдарын эркелетип олтуруп шалдайып жоошуйт. Сагынбай Кочкордон келген туугандарынын баарын тааныйт. Ыбыш деген тууганы Сагынбайдын тамырын кармап туруп: «Саке, Кочкорго кетесиңби?» — дейт. — «Ооба кетем», — дейт Сагынбай.

Күңгөйдүн саяктары: «Биз да элбиз, жибербейбиз», — дешет.

Сагынбайды арабага салып, Кочкорго алып жөнөшөт. Рыбачынын аягына келгенде: «Ээ Мария, жан берүү деген ушундай болот экен го», — дейт Сагынбай. Бир аз жамгыр жаайт. Сагынбайдын бетин Мария жоолук менен жаап коет. Сагынбай аябай ыраңына чыгып, агарат. «Мария, Сакемдин бетин карачы!» дейт Ыбыш.

Эл Сагынбайды үч жерден тосуп, ал сурашат: «Саке, кандайсың?» дешет. Сагынбай: «Ээ!» дейт.

Кочкордун Аңыртысынын суусун ичкенде арабада жан берет.

«Балдарга элин, Жумгал саягын бир көрсөтсөм болот эле» деп тирүүсүндө Сагынбай айтып жүрчү.

1929-жылы Сагынбай күңгөйгө көчөрдүн алдында Аңыртыда экенде бир күнү дөңдө олтуруп, Ыбыш деген тууганына: «Бала кезимдеги сүйлөшкөн тоту кушту көрдүм, көп сөз айтты!» деп айткан экен.

Сагынбай өлөр жылы: «Быйыл 63 жаштамын, быйылдан калсам уулдун уулун, кыздын кызын көрөм!» деп айтып жүргөн эле дешет.

Басууга даярдаган М. Төлөмүшев

Калим Рахматуллин

Манасчы Сагынбай

Манасчылардын өмүр баяндарын жыйнап иликтөө иштери Улуу Октябрь социалисттик революциясынан кийин гана колго алына баштаган. Андыктан бул материалдар көздөрү жакында эле өтүп кетишкен ошондой эле бүгүнкү күндө арабызда жашап

жүрүшкөн манасчылардын өмүрү жана чыгармачылык ишмердүүлүгү жөнүндө болмокчу.

Албетте көптөгөн манасчылардын дарек-дайны бизге жетпеген бойдон доор менен кошо кетти. Бул улуу эпопеяны биринчи айтып чыккан ырчынын ысымын тилекке каршы билбейбиз. Сагынбай Орозбаков өз вариантында Манас менен бир мезгилде жашап, анын эрдиктерин ырдап келген Жайсаң ырчы тууралуу эскергени бар. Жайсаң ырчы боз үй жөнүндө эле жарым күн ырдаган деп айткан Сагынбай.

Сагынбай Орозбаков. Улуу акын 1867-жылы Ысык-Көлдүн Кабырга деген жеринде дүйнөгө келген. Анын атасы Ормон хандын сурнайчысы болгон. Хан өлгөндөн кийин атасы Кабыргага көчүп келип туруп калган. Сагынбай Кочкордо жашап өткөн. Үркүн жылдары Кытайга качып барып, андан 1917-жылы кайтып келген.

Ал «Манасты» 16-17 жашынан баштап айта баштаган. Сагынбай Манастан тышкары көптөгөн көркөм чыгармаларды, айрыкча кошок түрүндөгү ырларды, социалдык-философиялык маанайдагы «Заман» поэмасын чыгарган, элдик ырларды өтө көп билген.

Сагынбай билими жоктугуна карабастан ой-дүйнөсү өзгөчө кенен адам болгон. Ал арабча окуй билген.

Сагынбай падышалык режимди, ага көмөкчү болушкан бай-манаптардын кылык-жоруктарын катуу сындаган.

Сагынбайдын айтуусу боюнча «Манастын» биринчи бөлүмү жазылып алынган. Жазып алуу иши Түркстан республикасынын эл агартуу комиссариатынын тапшыруусу менен 1922-жылы башталып 1926-жылы аяктаган. Сагынбайдын ооруп калгандыгына байланыштуу андан ары уланылбай токтоп калган.

Сагынбайдын «Манасы» 260 басма табактан турат жана кыргыз фольклорунун эң мыкты үлгүлөрүнөн болуп саналат. Анын варианты баатырдык жаркын эпизоддорго өтө байлыгы, социалдык турмуш окуялары менен фантастикалык уламыштарды ашкан чеберчилик менен айкалыштыра сүрөттөй алгандыгы, поэтикалык стилдин жогорку көркөм деңгээлде экендиги менен айырмаланып турат.

Сагынбай 1930-жылы Кочкор өрөөнүндө дүйнөдөн кайткан.

Сагынбай Орозбаковдун «Манасы» төмөнкү окуяларды ичине камтуу менен мына мындай хронологиялык тартипте өтөт.

I. Манастын төрөлүшү жана балалык чагы.

Бөлүм Манастын ата-теги кайдан чыкканынан башталат да баласыз Жакыптын кайгысы, анын көргөн түшү жөнүндө баяндайт. Анан Манастын туулгандыгы, анын балалык чагы, алтайлык калмактар менен болгон күрөш, манжуулардын ханы Нескара жана Кытай ханы Нүкөрдүн аскерлери менен болгон согуштар сүрөттөлөт. Окуя мындан кийин Манаска пайгамбардын өкүлү келгендиги, Манастын мусулман динин кабыл алып кыргыздарга хан болуп шайланышы менен аяктайт.

II. Манас менен Кошойдун Кашкарга жортуулу. Согуштук эпизоддордун негизи жомоктордон турат.

III. Манастын Орто Азияга жортуулу. Бөлүм эки бөлүктөн турат. Экинчи бөлүгүндө Манастын Кыз Сайкал менен жекеме жекеге чыгып аз жерден жеңилбей калышы сүрөттөлөт. Экинчи жолку жүрүшүндө Манас Орто Азияга келет.

IV. Манастын Ооган ханы Шоорук менен согушу. Бөлүм Манастын Орто Азияга жортуулунун уландысы болуп саналат.

V. Алмамбеттин келиши. Бөлүм Алмамбеттин төрөлүшүнөн, жаштык чагынан жана Манаска келишинен турат.

VI. Манастын үйлөнүшү. Манастын Каныкейге, Алмамбеттин Аруукеге үйлөнгөнү.

VII. Манастын түндүккө жортуулу. Манас өзүнүн туугандары көзкамандар менен жолукканы.

VIII. Манастын Ооган ханы Түлкү менен согушу. Бул бөлүктө Манастын Түлкүнү жеңиши жана анын бир тууганы, Айчүрөктүн атасы Акун хан менен кудалашышы жана көзкамандардын Манастын кошуунуна келиши айтылат.

IX. Манастын күн батышка жортуулу. Кавказды багындуу тууралуу сөз болот.

X. Манастын Таласка көчүп келиши. Бөлүктө мындан тышкары Жапактын Манаска каршы чагымы жөнүндө сөз болот.

XI. Манастын Айган ханга каршы жортуулу. Согуштук эпизоддордон тышкары бөлүктө баатырдын Айган хандын кызына үйлөнүшү баяндалат.

XII. Көзкамандардын Манаска жасаган чагымы.

XIII. Көкөтөйдүн ашы. Аш берүү салты жана аштан чыккан кытай менен кыргыздардын чыры сүрөттөлөт.

XIX. Хандардын чагымы. Көкөтөйдүн ашындагы хандардын уюшуп алышып Манаска каршы чыгышы.

XV. Чоң казат. Согуштук эпизоддордун эң эле окуялуусу, Манастын Кытайларды жеңиши жана Таласка кайтып келиши.

XVI. Кичи казат. Семетейдин төрөлүшү жана Манастын Мекеге зыярат кылууга барышы. Андан ары Манастын кытайлар менен болгон акыркы согушу, анын өлүмү жана күмбөздүн салынышы.

Сагынбай менен Саякбайдын варианттарын салыштыруудан айрым окуялар менен эпизоддордун экөөндө тең кездешерин, айрымдарынын бир гана вариантта жолугарын көрүүгө болот.

Согуштук эпизоддордон эки манасчыда тең жолуккан «Чоң казатты», Манастын Алтайда калмактар, кытайдын ханы Алооке, ооган ханы Шоорук менен согушканын, Кошойдун Кашкарга жасаган жортуулун кездештиребиз.

Сагынбайда булар бар: (Саякбайда жок) Манастын Орто Азияга, түндүк менен батышка жасаган жортуулдары, Айганхан, ооган ханы Түлкү, манжуу ханы Нескара жана Нүкөр дөө менен болгон согушу, Жолойду колго түшүрүү.

Эки манасчыда тең бар: Манастын төрөлүшү жана балалык чагы, Алмамбеттин келиши, Каныкейге Манастын үйлөнүшү, хандардын чагымы, Каныкейди узатуу, Манаска күмбөздүн тургузулушу.

Сагынбайда булар бар: (Саякбайда жок) Көкөтөйдүн ашы, көзкамандардын чатагы, Байдын келиши, Ажыбайдын Мекеге жөнөтүлүшү, Байжигиттин тою, кытайдын чалгынчы — баатырынын келиши, Семетейдин төрөлүшү, Манастын Мекеге барып сыйынышы.

Сагынбайда Саякбайдын вариантында кездешпеген бир катар фантастикалык аңгемелер, миф негизи кылып алынган баяндоолор кездешет.

1. Манастын алгачкы салгылашуусу. Душмандарынын көп же аз сандагы аскерлери менен алгачкы салгылашуусу бул анын алтайлык калмактар менен урушу болгон. Сагынбайдын варианты боюнча окуя мындай жол менен өнүгөт: Манас атасын чаап кеткен калмактардан өч алмак болот да, кармашта алардын көздөй баатырын өлтүрүп салат, мына ошондо ага каршы бүтүндөй калмак уруулары аттанат, ал тургай бул согушка манжуу калмактары да кошулат. Манастын тегерегине да кыргыз уруулары топтолушат. Бирок, согуш чоң кыргынга жетпей токтойт, себеби алтай калмактары менен манжуу калмактарынын ортосунан чыр чыгып, душмандар кыргыздар менен болгон чатакты тынчтыкта бүтүрүүгө мажбур болушат.

2. Анжияндагы кытайдын ханы Алооке менен болгон согуш. Бул окуя Сагынбайдын вариантында кандуу кагылышууга чейин жетпейт. Манас көптөгөн аскерлери менен Орто Азияга жасаган жортуулунда Алоокени талкалоо максатында Ферганага жана Алайга келет. Манастын келгенин уккан Алооке багынып берүү үчүн элчисин жөнөтөт. Бирок, ага чейин эле Манастын түрүнөн корккон Алооке өзү келип багынат да белек тартуу кылат. Ушундан кийин Манас ооган ханы Шоорук менен согушууга аттанат, коркунучтуу душманынан эптеп кутулган Алооке Бээжинге качат.

3. Ооган ханы Шоорук менен болгон согуш. Бул согуш Сагынбайда мындай сүрөттөлөт: Шоорук алтайлык кыргыздарга — Чубактын уруусуна кол салат. Чубактын атасы Акбалта Шооруктан өч алып бер деп Манаска келет. Манас алтымыш миң колу менен аттанып Шоорукту талкалайт да анын кызы Акылайга үйлөнөт.

4. Кошойдун Кашкарга жортуулу. Сагынбайда Кошой Кырмусшах зынданга салдырып таштаган Жаангердин уулу Билерикти куткарып алуу үчүн Кашкарга жортуул жасайт. Жолдо кытайдын аялдары менен күрөшүп жеңип, сыйкырчы кызга үйлөнөт. Сыйкырдын күчү менен шаарды басып алып, Билерикти бошотот, Кырмусшахтын сарайына кирип, шахты өлтүрүп анын кейпин кийип кубулат. Ушул убакта өзүнүн көп миңдеген аскери менен Манас келип түшөт. Кырмусшахтын кейпин кийген Кошой Манас менен жекеме жекеге чыгат. Беттеш тең чыгуу менен аяктайт. Кошой чыныгы жүзүн ачат да Манаска кошулат. Ушундан кийин Кошой Манас менен бирдикте кытайдын он бир дуудундарына каршы согушат.

5. Чоң казат. Эпостун маанилүү бөлүгү эки манасчыда тең хандардын чатагын сүрөттөөдөн башталат.

Сагынбайда Көкөтөйдүн ашында кыргыздын алты ханы Манастын аларга кеңешпей иш кылгандыгы, өзүн өзү билемдиги үчүн баатырды жазаламакчы болуп кеңеш курушат. Муну уккан Кошой бул чатакты азырынча кийинкиге калтыра түрүү үчүн хандарды ыкка көндүрөт. Хандар Төштүктүн тоюнда бул маселени кайрадан көтөрүп чыгышат. Кошой аларды кайрадан макулдаттырат да өзү чатакка катышуудан баш тартат. Хандар Манаска кат жазып алты чабарман жиберешет, алар хандарды бүткүл жоокерлери менен Манас кабыл алып болуп көрбөгөндөй сый-урмат көрсөтсүн деген талап коюшат. Мына ушундай жол менен Манасты жок кылууну көздөшөт. Манас хандардын жиберген элчилерин жакшылап тосуп алып, мейман кылып, белек берип хандарга кат жазып узатат. Катта хандардын тезинен келишин, эгерде айткан күнү келбесе катуу жазаланарын билдирет. Бул кабарды алган хандар Манастын жаалынан

чочулашып, ар кимиси айткан күнү жоокерлери менен өз-өзүнчө келип түшүшөт. Манас алардын күнөөлөрүн кечирип Бээжинге чогуу жортуулга баруу сунушун айтат, буга хандар макул болушат.

Даярдык көрүлө баштайт. Бакай аскер башчылыгына, жолду жакшы билгендиктен Алмамбет жол башчылыгына шайланат. Жолдо Алмамбет аскерлердин тартипсиздигине даттанат. Манас бул ойду туура деп табат да аскер башчылыгына Бакайдын ордуна Алмамбетти шайлайт. Алмамбет жаңы эрежелерди кийрип, темирдей тартипти коёт.

Кырк күн жол жүргөндөн кийин аскерлер өргүйт да Алмамбет чалгынга чыгып эч маалымат ала албай кайтат. Ошондон кийин өзүнүн сыйкырын колдонуп аскерлерди Орхон дарыясынан аман-эсен алып өтөт. Алмамбет менен Сыргак чалгынга чыгышып кытай чек арасын кайтарып турушкан сыйкырды өрдөк менен кулжаны кармап ала албай куру кол кайтышат.

Ушул тапта Алмамбет менен Чубактын ортосунан чыр чыгат. Алмамбет менен Чубактын жигиттери чүкө ойноп жатып уруша кетишет. Чубактын жигити ага арызданып келет. Чырдын чыгышына ушул себеп болот. Чубак чалгынга Алмамбет менен кошо чыкпагандыгын бетке кармайт да аны жок кылуу үчүн жигиттери менен жөнөп калат. Муну уккан Манас Чубактын ачуусун басуу үчүн ат тартуу кылып жиберет. Чубак ого бетер таарынат. Манас эми Бакайды жөнөтүп өзүнүн Аккуласын тартуу кылат. Бакай Чубактын жигиттерин жолдон токтотот. Ушул учурда Манас өзү Чубакка келип, аны алып Алмамбетке келет. Алмамбет Чубакты күнөөлөп өзүнүн таарынгандыгын айтат. Акыры Манас экөөнүн чатагын басат.

Мындан кийин Манас, Чубак, Алмамбет, Сыргак төртөө биригип чалгынга чыгышат. Манас дүрбүсүн салып Бээжиндин чоңдугуна жана бекемдигине таң калат. Алмамбет ага Бээжин жөнүндө айтып берет.

Анан Алмамбет менен Чубак чалгынга чыгышып кытай чек арасын кайтарып турган Малгын дөөнү өлтүрүшөт, Алмамбет менен Сыргак андан ары тереңдеп Кытайдын шаарына чейин киришет. Сыйкырынын күчү менен Алмамбет кытай жоокерлерин жок кылат. Анан (Сыргак экөө кытайча кийинишип сарайдын ичине киришет да кыргыздардын келаткандыгы жөнүндө кабар таратышып, аларды башка багытка адаштырып жиберешет. Акырында Коңурбайдын жылкысынын үйүрүнө кез келип жылкылардын бардыгын айдап кетишет.

Коңурбай жоокерлери менен алардын артынан кууп жөнөйт. Ушул убакта Манас менен Чубак келип калат. Коңурбайдын көп миңдеген колу менен алардын ортосунда согуш башталат. Кытайлар жеңилип кача баштайт. Манас Коңурбайды кубалап жүрүп отуруп Бээжиндин дарбазасына кирип барат. Кытайлар жарашуу жөнүндө суранышып Манаска белек тартуу кылышат. Жортуул баатырдын жеңиши жана Таласка кайтышы менен аяктайт.

Андан ары Сагынбайда «Кичи казат», деген бөлүм бар. (Саякбайда бул бөлүк жок). Бөлүм төрт бөлүктөн турат. Адегенде Манастын бала көрбөй өтүп бараткандыгы, бала тилеп Мекеге барып сыйынып келүүнү каалагандыгы жөнүндө сөз болот. Бирок ошол учурда Каныкей боюнда бар экендиги тууралуу кубанычтуу кабар айтат. Манас Мекеге жөнөйт. Анын жоктугунан пайдаланып Коңурбай кыргыздарга кол салат, көп өтпөй

Манас келип калат да кытайларга каршы согушат жана ушул согуштан каза болот. Аны менен Алмамбет, Чубак, Сыргак ж. б. чоролору өлүшөт. Каныкей кошок кошот. Манасты көмүү жана ага күмбөз тургузуу жөнүндө баяндалат.

Сагынбайдын вариантындагы «Манас» үчилтигинин 1 бөлүмү ушуну менен бүтөт.

Сагынбайдын варианты согуштук окуяларга гана байлыгы менен өзгөчөлөнбөгөндүгүн белгилеп кетүүгө тийишпиз. Ар бир жортуул, ар бир кармаш өзүнчө сюжетке, өзүнчө чечилиш касиетке ээ. Акырында айтаарыбыз Сагынбайда да, Саякбайда да Манас негизинен эзилген элдин кыргыз элинин эр киндиги жана көз каранды эместигинин коргоочусу катары көрүнгөндүгүндө.

Турмуштук окуялар

1. Манастын төрөлүшү жана балалык чагы. Сагынбайда Манас Жакыптын баласы, Ногой хандын небереси, Кегей хандын чөбүрөсү экендиги кыскача айтылып өтөт да андан ары кытайлардын кыргыздарга кол салганы, Ногой хандын жеңилгени жана анын балдарынын ар кайсы жактарга тентип кеткендиги айтылат. Манастын атасы Жакып Алтайга келип калмактардын арасында туруп калып байыйт, бирок 48 жашка келгенче балалуу болбой коёт. Кайгырып капа болгон Жакып кудайга тобо келтирип балалуу кылуусун өтүнөт. Бир күнү Жакып жана анын аялдары укмуштуу түш көрүшөт. Той берип көргөн түштөрүн Байжигитке жорутушса Жакып баатыр уулдуу болорун айтат. Үч жылдан кийин Чыйырды уул төрөйт. Балага Манас деп ат коюшат.

Андан ары Манастын балалык чагы баяндалат. Манас кенедейинен эле балдардан башкача тентек болуп өсөт. Аны тарбиялаш үчүн агасы Ошпурга козу кайтартканга жиберет. Бирок Манастын жоругу андан да ашынат. Тегерегине өзү теңдүү балдарды топтоп алып күндө бирден козу союп жеп, жолдон өтүп бараткан калмак чалга зомбулук көрсөтүп, такыр эле тыюу бербей койгондо Ошпур Жакыптан Манасты алып кетүүсүн өтүнөт.

Атасы Манаска келаткан учурда калмактар менен жылкычылардын ортосунда уруш жүрүп жаткан болот. Калмактар жылкычыларды сабап жылкыларын айдап кетишет, жолдон Жакыпты учуратышып аны да сабашат. Манас атасына болуша кетип калмактын баарын токмоктоп башчысын өлтүрүп таштайт. Мына ушундан тартып калмактар кыргыздарга кол салуусун күчөтө баштайт.

Көптөгөн кагылышуулардан кийин Манаска Мухаммед пайгамбардын элчиси Айкожо келет да пайгамбардын белегин — согуштук курал-жарак тапшырат. Манас мусулман динин кабыл алат, Айкожо менен жолуккандан кийин кайтып келе жатып жолдон укмуштуу желмогузду өлтүрөт.

Кыргыздарга каршы Эсен хан тарабынан жиберилген дөөлөрдү жеңгенден кийин Жакыптын кеңеши боюнча Манасты хан шайлашат.

Сагынбай ушуну менен Манастын төрөлүшү жана балалык чагы жөнүндөгү бөлүктү бүтөт.

2. Алмамбеттин тарыхы. Сагынбайда Алмамбет кытайдын ханы Соорондуктун уулу. Алмамбет төрөлгөндө эле өзгөчө бала болуп төрөлөт. Энесинин курсагында жатканда эле жарыкка чыккысы келбегендигин билдирет. Ошондон кийин периштелер анын оозуна Мухаммед пайгамбар жөнүндө шыбырап кетет да бала төрөлөрү менен «Мухаммед» деп сүйлөп түшөт.

Көп өтпөй үйлөнүү тою башталат. Каныкей 40 кыз менен 40 ак өргөөдө турушат, булардын баары Манастын 40 чоролоруна арналып атайы тигилген. Манас Каныкейге, Алмамбет Аруукеге үйлөнүп Таласка кайтышат.

Ошентип Манастын үйлөнүү маселеси чечилет. Сагынбайда бул окуя психологиялык жактан тереңдеп кызыктуу деталдар менен коштолгон. Каныкей акылдуу, сулуу, даанышман аял.

4. Манастын Бакайга жолугушу. Сагынбайдын вариантында Жакыпка Бакайдын атасы Бай келгендиги айтылат. Бай Тянь-Шанда жашап туруп Ороздунун балдарынан кордук көрөт. Жакып менен Манастын кабарын угуп Алтайга жөнөйт, жолдо келатып манжуунун ханы Нескарага кезигет, Нескара кармап алып арык каздырып коет да, жин шайтандары, сыйкырчы дөөлөрү менен Манаска каршы аттанат. Бай качып чыгып Нескаранын артынан жөнөйт да Жакыпка келип Манаска каршы жоо келаткандыгын кабар кылат.

Бакай менен Манас Кашкарга жасалган жортуул убагында жолугушат. Күтүлбөгөн жерден пайда болгон бир адам Манаска дайыма Бакайдын айтканын угуп жүрүү жөнүндө айтат да көздөн кайым болот. Ушул күнү Бакайдын атасы Бай каза болот.

5. Манас менен Кошойдун жолугушу. Сагынбайда Манас Кошойго кытайдын ханы Кырмусшахты жеңип алуу үчүн Кашкарга жасаган жортуул мезгилинде жолугат. Кошой Кырмусшахты өлтүрөт да сыйкырдын күчү менен Кырмусшахка айланып, Манасты сынап көрмөкчү болуп жекеме жекеге чыгат. Баатырлар бирин бири жеңе алышпайт. Ошондон кийин Кошой өзүнүн чыныгы атын айтат да Манастын жакын жан жөкөрүнө айланат.

6. Манастын Орто Азияга көчүп келиши. Сагынбайда Манас Орто Азияны күч менен бошотуп адегенде Самарканда туруп калат да, кийин гана Таласка келет. Аксакалдар кимдин кайсыл жерде турушу жөнүндө кеңеш курушат. Манас Таласты тандап алат.

7. Манастын көзкамандар менен болгон чатагы. Сагынбайда адегенде Манастын көзкамандарга жолукканы жөнүндө сөз болот. Жакыптын тууганы көзкаман кытайлар тарабынан Манжурияга жиберилет. Анын чыныгы аты Үсөн, бирок кытайлар көзкаман деп атап алышкан. Манастын даңкын уккандан кийин тууган-туушкандарын алып Ала Тоого жөнөйт.

Жортуулдан жаңы эле кайткан Манас туугандарына мал-мүлк бөлүштүрүп, үстүнө үй берип, астына ат мингизет. Анан аларды калмактын адатын таштап чачын алдырууну талап кылат. Бирок, көнүп калган көзкамандарга кыргыздардын үрп-адаттары такыр эле жакпайт. Анан анын байлыгын ээлеп алмакчы болушат.

Каныкей көзкамандардын арам оюн билип калып аларды туш тарапка чачыратып көчүрүп жибергин деп Манаска акыл кошот, бирок Манас ага макул болбойт.

Андан ары көзкамандардын арам ою тууралуу сөз жүрөт. Көзкамандын уулу Көкчөкөз Манасты жок кылуу жөнүндөгү максатын ишке ашыруу үчүн өз кишилери менен тымызын кеңеш курайт да ага жана анын чоролоруна уу кошулган кымыз ичиришет. Чоролор эстен танып жыгылышат. Манас акырындап эсине келе баштайт. Көзкамандардын өз ара чырдаша кеткенинен пайдаланган чоролордун бири Бозуул Манасты боз үйдөн жашырып чыгып Аккулага мингизип алып качат. Көкчөкөздөр

кубалап баратышып асканын түбүнө жеткенде Аккелте менен атат. Жарадар болгон Манасты өлдү деген ойго келип артка кайтышат.

Каныкейден дары алып чыгышкан Сыргак менен Серек Манасты айыктырышып, чоролорду эстерине келтиришет. Манасты тирүү экендигин угушкан көзкамандар өздөрү менен өздөрү согушуп баары кырылышат.

8. Көкөтөйдүн ашы. Сагынбайда мындай деп айтылат.

Ташкендик кыргыздардын арасында Көкөтөйдүн кадыр-баркы өтө жогору болгон. Качандыр бир Манас Ташкендин ханы Пануска каршы жортуул жасаганда ага Көкөтөй жардам берген. Манас ошондон кийин аны Ташкенге хан көтөргөн.

Баласыз Көкөтөй Эр Төштүктүн уулу Бокмурунду таштап кеткен жеринен таап асырап алган. Манас Таласка көчүп келе жаткан маалда Көкөтөй дүйнөдөн кайтат.

Атасы өлгөн соң Бокмурун кеңешүү үчүн Манаска келет. Кабарчы жөнөтпөй өзү келгенине ыраазы болбогон Манас «ойротто жок аш» жасоону көздөйт.

Эки жыл өткөн соң Бокмурун элин Ташкенден Каркырага көчүрүп келип батыш менен чыгышка кабар айттырып чабарман жөнөтөт. Ашка чакырылгандар чогула башташат. Ушул учурда чатак чыгат. Мага жакшылап көңүл бурулган жок деген шылтоо менен Коңурбай Бокмурунду опузалап Мааникер күлүктү талап кылат.

Көп өтпөй аш берүү салтанаты өтөт. Адегенде жамбы атыш, андан кийин күрөш башталат. Кытай тараптан Жолой дөө чыгат. Кыргыз тараптан киши чыкпай туруп алгандан кийин карып калганына карабай күрөшкө Кошой түшмөкчү болот. Күрөшкө кие турган шым чак келбей, ошондо атайын ушул күрөшкө деп арнап Каныкей тиккен кандагайды алдырышат. Кошой баатыр уулдуу болгун деп Каныкейге батасын берет.

Кошой Жолой менен дем албай эки күн күрөшүп анан жеңет.

Мындан кийин эр сайышка Коңурбай менен Манас чыгат. Найзалашып ала алышпай, кылычташканга өтүшөт, акыры Манас жеңип чыгат.

Аягында ат чабыш башталып Аккула чыгып келет. Аш кытайлар жана кыргыздардын урушу менен аяктайт. Чатак кайра эле Коңурбай менен Жолой экөөнөн чыгат. Коңурбай качып кутулат. Нескара туткунга түшөт, Жолойду Манас колго түшүрүп, айылын, малын чаап алат.

9. Хандардын чатагы. Сагынбайда бул окуя Саякбайга караганда өтө кенен жана кызыктуу сүрөттөлгөн.

10. Манастын өлүмү. Сагынбайда Манас эки ирээт катуу жаралангандан кийин майдан талаасында каза табат. Биринчи жолу Коңурбай анын артынан байкатпай келип айбалта менен далыга чаап жарадар кылат. Экинчи жолу кытайдын башка бир баатыры жаа менен оң жак жаакка атат. Чоролор Тайбуурулга мингизип алып качышат. Баатырдын аялдары, туугандары чогулушат. Каныкей Семетей менен келет. Эс учунан танып жаткан Манас Семетейдин үнүн угуп көзүн ачып, баланы колуна алып сүйүп, арманын айтат.

Ушул убакта Кошой келет. Кошойдун үнүн таанык араң-араң көзүн ачат, анан Манас менен коштошуу үчүн бардык баатырлар, жоокерлер, эл келе башташат. Кечинде Манас дүйнөдөн кайтат.

Ал өлгөндөн кийин баатырды жерге коюу үчүн камылга башталып, Манас каза тапкан жерден 15 күндүк алыстыктагы Баянды деп аталган жер тандалат. Өлүктү көмүү

үчүн жөнөшкөн соң манасчынын айтуусу боюнча табыт өзү эле ушул аралыкты үч күндө басып өтөт. Бакай менен Кыргыздын кеңеши менен Манастын бейитине күмбөз тургузулуп, Манастын сүрөтү ташка чегилип, ыйык сөз жазылат.

Семетейдин төрөлүшү. Сагынбайда гана бар. Чоң казаттан жеңиш менен кайткан Манас бала көрбөй өтүп бараткандыгын кейип Мекеге сыйынып келүү жөнүндө оюн билдирет. Буга бардык эле чоролор көнө беришпей Каныкейге кенешип көрүүнү суранышат. Каныкей боюнда бар экендигин айтат.

Андан ары Семетейдин төрөлүшү, Манастын кубанычы айтылат.

Кийинчерээк Манастын кантип Меке, Мединага баргандыгы баяндалат. Бул бөлүмдө ошондой эле коркунучтуу Көктатар дөөнү, кебетеси дөөгө окшогон жети көздүү, кара чаар баштуу желмогузду кантип өлтүргөндүгү, он миң кулач узундуктагы балыктын аз жерден Манас түшкөн кемени аз жерден деңизге чөктүрүп жибере жаздагандыгы жөнүндө сөз болот. Манастын динге сыйынуу учуру бир катар жомоктор менен коштолгон фантастикалык элементтерден турат.

Сагынбайда мындан башка дагы Манастын кыз Сайкал баатыр менен беттешүүсү бар. Манас Сайкалды өлтүрүүнү канчалык кааласа да кармашып жеңе албай коет.

Сагынбайда баатырдын курал-жарактары «Манастын балалык чагы» бөлүгүндө берилген, ал эми айбанаттар туурасында вариантта эч нерсе айтылбайт.

Сагынбайда Ажыбай жөнүндөгү окуя жок.

Мифология жана фантастика

Манастан жоокердик эпизоддор менен турмуш-тиричилик окуяларга катар эле көбүнесе талашсыз байыркы деп эсептелген мифологиялык жана фантастикалык мотивдер көрүнүктүү орунду ээлейт. Бул маселеге өзгөчө такыр талдоо жүргүзүү үчүн атайын эмгек талап кылынса да бир аз токтолуп кетүүнү зарыл деп эсептейбиз.

Эки манасчыда тең жоокердик эпизоддору, турмуш-тиричилик окуялары жомок жана мифтер менен шөкөттөлгөн.

Маселен Сагынбай менен Саякбайда жаш Манаска Кыдыр алейки салам жолугат, ал бирөөндө адегенде карышкыр кейпинде кездешип, анан барып адамга айланат.

«Чоң казатта» эки манасчы тең Манас жана анын кырк чоросу менен кармашкан жалгыз көздүү укмуштуу желмогуз жөнүндө эскеришет. Мындан тышкары Коңурбайга кызмат кылган сыйкырдуу кулжа, түлкү, өрдөк жана Алмамбеттин жайчылык касиети айтылат.

Сагынбайдын варианты миф менен фантастикага байыраак.

Белек СОЛТОНОВ

Сагынбай

САГЫНБАЙ — 1868-жылында 20-апрелде Ысык-Көлдүн түн жагы Сарой деген жерде туулган. 16 жашынан жомокко берилген. Атасы Орозбак 1870-жылында Чүйдүн башы Кертабылгыда өлүп, Алишер деген агасынын тарбиясында өскөн. Саяк кыргызынан уругу Мойнок, Сагынбай мусулманча окуп-жазып жана кат чыгарууга жакшы кубат келип, өзү кедей болгон. Сагынбайды анык Тыныбектин шакирти деп айтууга болот. Жеке Сагынбай эмес, башкалары болсо да Тыныбектин жаки андан үйрөнгөн кишилерден үйрөнгөн. Орус Кулжаны 1871-жылында алып, 1881-жылында кайта

берген. Ошол себептен Бугу-Саяк Күнгөйгө (Ысык-Көл) орноп, Сарбагыш Кочкорго сүрүлүп, мындагы калмак 1883-жылында Кытайга көчүрүлгөн. Бул сүрүлүштө Ормон каничердин Үмөтаалы деген уулу кошо сүрүлүп, анын айлында болгондуктан (Орозбак Ормондун кернейчиси болгон), Сагынбай Ысык-Көлдү кошуп ырдаган. Ысык-Көлдүн Сарбагышы (Надырбек, Эсенгул) Чыныбай менен Шабдандын саясаты боюнча Сарбагыштын кээ бир уруктары сүрүлгөн. Бул сүрүлүштө бу тарыхты жазган Белек төрт жашта болуп, кийин Сагынбайдын оозунан ырын 1889-жылы жазып алган.

Сагынбайдын зары

Ырыстуу кайран Ысык-Көл,
Илгертен өскөн биздин эл.
Көзүмдү ачып көргөн жер,
Айдаган малым өнгөн жер.
Жайлооң ай, төрүң ай,
Токоюң ай, талың ай.
Коену койдой жайнаган,
Адырда аркар маараган.
Үңкүрдө үкү талпынган,
Көлдө бака чардаган,
Жардысы байдан байыган,
Аңчылар аңын уулаган.
Койчулар коюн жактаган,
Кодочу балык кактаган.
Балдары чилин уулаган,
Чабагы көлдө ыргыштап.
Улары зоодо үндөгөн,
Бөктөрдөн түлкү булактап.
Кичинемден көнгөн жер,
Аштыгын кумдай көмгөн жер.
Жайнап жаткан көлүң ай,
Толкундаган шарың ай.
Копшоодон торгой сайраган,
Ак талда булбул сайраган.
Үстүртөн күкүк чакырган,
Көк зоодо теке жардаган.
Тоодо эчки, теке сайылган,
Катындары капшыттан отун чубаган.
Мүнүшкөр кушун таптаган,
Шалбаада чили чыргыттап.
Өзкайың тоодо бүрдөгөн,
Бөксөдөн бөрү кубактап.
Бөксөдөн башка тоосу жок,
Бөрүдөн башка жоосу жок,
Уурулук кылар киши жок.

Шумдук менен иши жок.
Өрдөк, чүрөк кушка жай,
Өлкөдө булак уйга жай.
Өскөн жерим Кең Күңгөй,
Алыстан адам арзыган.
Чилдеде эти сасыган,
Ак түздө элик балалап.
Адырдан жейрен кубалап,
Жатчу белең биздин эл,
Ысык-Көл сенде талаалап.
Жарымы кара, жарымы кар,
Жер сендей кайда бар,
Бир көрөргө болдук зар.
Надырбектен кала бейм,
Ормон уулу Сарбагыш,
Кочкор жакка бара бейм.
Арзы менен Түндүктү,
Жердемекке ала бейм.
Таздарын баштап Тазабек,
Чүй ичине бара бейм.
Кагылайын Ысык-Көл,
Көздөн учуп кала бейм.
Кайран, кайран, кайран жер,
Кайкалаган кайран эл.
Ою токой, тоосу чер,
Олуялуу кайран жер.
Олдо Ысык-Көл дегенде,
Эттен агар кара тер.
Асманда бүркүт, шаңшыган,
Аралда мадыл кыңшыган.
Жайлооң салкын, жакан чөл,
Жайкалып жаткан кайран эл.
Кызыл-Кыя белиң ай,
Табылгыты жериң ай,
Сары-Булак, Шатың ай,
Түп-Күрмөнтү түбүң ай,
Ысык-Көл сенин дүмүң ай,
Чололоп жааган күнүң ай.
Ысык-Ата сайың ай,
Жаткан элге жайың ай.
Кудургу сенин башатың,
Дөң-Булак сенин кашатың.
Өрүктү сенин өзүң ай,

Ой-Тал сенин төшүң ай,
Байсоорун сенин калааң ай,
Эки Ак-суу сенин талааң ай,
Кара бурул, Сөгөттү,
Калкың сүргөн сөөлөттү,
Кетсеңир сенин белиң ай,
Кеңире жайлоо, кең кыштоо.
Кең күнгөй сенин жериң ай,
Кеткенби сенин элиң ай,
Чолпон ата камырың,
Долон оту адырың,
Үч-койсуу боюң ай,
Карой-Сарой оюң ай,
Чок-Тал сенин талың ай,
Чоң-Камыш сенин балың ай.
Тамчы сенин адырың,
Далайга өтөр кадырың.
Коенду сенин кашатың,
Чырпыкты сенин башатың.
Тору-Айгыр сенин адырың,
Дубанга өтөр кадырың.
Талды-Булак талааң ай,
Жээктей чыккан боругуң.
Качан болсо какшатып,
Алда күнгөй жарыктык,
Ыйлатар сенин жоругуң».

— Сагынбай Кочкорго барып, жерсинип туралбай, 1887-жылы Чүйгө барып, Кеминди жердеп туруп, Боролдойдун алды Кара-Булакка эгин айдап, (ал кезекте маңдай-тескей Чоң-Кеминге эгин айдалбаган) буудай жаман чыгып, отоо басып, оро албастан ырдаганы.

«Айылым конду
Кайыңдынын боюна,
Аштык салдым
Кара-Булак оюна.
Айдадым айдай талаасын,
Койбодум эч жеринде аласын.
Бастырдым өгүз менен маласын,
Сугарттырдым айылдаш бир чечейдин баласын.
Жаз айдадым, күз келдим,
Жаныма жабыр иш көрдүм.
Ону куурай, беш буудай,
Орток белең капырай,
Ороюн десем куурай ай,

Орбоюн десем буудай ай.
Ороюн десем кол барбайт,
Орбоюн десем көз кыйбайт.
Тартайын десем кол барбайт,
Таштайын десем көз кыйбайт.
Чачыраткы дейт экен,
Кармаса колду жейт экен.
Кантип өчүм аламын,
Жики деген чөп чыгып.
Баягы көтү бош арам бош болуп,
Буудайымдын баарысы,
Көгөөн баш болуп калыптыр.
Сени орокко кошо орбосом,
Тестеге кошо койбосом.
Бастырыкка баспасам,
Сапырыкка салбасам.
Өчүмдү минтип албасам,
Сагынбай атым курусун».

Мухтар АУЭЗОВ

Кыргыз элинин баатырдык «Манас» поэмасы деген эмгегинен

«Манас» менен тааныштыгы жок көптөгөн угуучулар эпостун айрым үзүндүлөрүн эле айтып койгон жомокчуларга таңыркашып, ыраазы болушкан. Ал эми өзүнүн «Манасын» үч ай бою айтып түгөтө албаган Сагынбай Орозбаков оозеки чыгармачылыкты сүйүүчүлөрдүн кеңири чөйрөсүнө жетпей кеткен.

Эпикалык ырлар, оозеки аңгеме дайыма башка бир аңгемечинин атынан баяндалат. Манасчы деген — болгону өз сөзү менен гана ошол аңгеменин мазмунун айтып берүүчү адам. Мындайда лирикалык чегинүү жасоого да, айтып берүүчүнүн өзүнүн окуяга аралашып кетишине да орун калбайт. Эпикалык баяндоону бузуу жанрдын мыйзамдарынын бузулушуна, салтка айланган туруктуу канондорунун бузулушуна алып келет. Эгер ушул көз караштан караганда кыргыз эпосу жанрдын тазалыгын акыр аягына чейин сактап келген деп айтууга болот. Ошондуктан анын текстинде бир дагы манас айтуучунун аты аталбайт.

А мүмкүн Сагынбай Орозбаков — эпостун алгачкы вариантындагы Жайсаң ырчы жөнүндө эскергени кызык. Кыргыздарда «жайсаң» деген сөз (калмактарда «башчы») «байлык», «улуулук» дегенди билдирет. Жайсаң Манаста да «Козукөрпөш менен Баян сулуудагы» Кемел акын же «Игор кошуну жөнүндөгү сөздөгү». Баян сыяктуу эле «көзгө көрүнбөгөн» ырчы. Башка эпикалык поэмаларды карап көргөндө деле акындардын чыныгы аты-жөнү эч качан контекстке киргизилбегендигин билүүгө болот.

20-жылдардын башында Түркстан илимий комиссиясы поэманын бүткүл бөлүгүн мугалим Ыбрай Абдырахмановго айтып жаздыруу үчүн С. Орозбаковго кайрылган. Абдырахмановдун айтуусу боюнча «Манасты» жаздырууга Орозбаков чоң шыктануу менен киришип, жай мезгилине чейин эпостун биринчи бөлүмүн жаздырып бүткөн.

Ушул эле жайда ал экинчи бөлүмүнөн 1000 барактай жаздырган. Ыбрай Абдырахманов менен Сагымбай Орозбаков ушул иштерин жайлоодо, айыл менен кошо көчүп-конуп жүрүп жасашкан.

Бирок бара-бара Түркстан илимий комиссиясы өзү баштаган ишти унутат да эпосту жазып жаткан кишилерге колдоо көргөзбөстөн таштап салат. Абдырахмановдун борборго нечен курдай кайрылып жазган каттары жоопсуз кала берет. Орозбаков үй-бүлөсүн багыш үчүн тез-тез айыл кыдырып кете баштайт. Алгачкы жакшы башталган ыргак бузулуп, жомокчунун чыгармачылык фантазиясы начарлайт да иш ойдогудай жүрбөй калат. Эми манасчы мурдагыдай шыр кеталбай токтоп, эстеп, үзүп-үзүп айтууга өтөт. Айылда экөөнүн андан ары жашап турушуна мүмкүндүк азая берет. Алар ишти токтотуп коюп үйлөрүнө тарап кетүүгө аргасыз болушат.

«Манасты» жазып алуу иши төрт жылга созулат, бирок Абдырахмановдун билдиргени боюнча, ал ушул төрт жылдын эки жылын гана чындап иштеген. Кол жазманын жетинчи томуна жеткенде Орозбаков унутчаак боло баштаган. Саягы мурун көнбөгөн мындай чоочун иштен тажап, чарчап бүтсө керек.

Сагымбай Орозбаков көптөгөн эл жыйналган жерде «Манас» айтканда өзүнүн бүткүл аткаруучулук жөндөмүн жана талантын кашкайтып ачып чыгып, угуп отургандарга билинбей сиңип кеткен. Мына ушундай шартта анын ар бир жолку айткандары эргүүгө ширелишип турган. Мына ушундай шарт анын кадыресе турмушу болгон жана чыгармачылык ой-кыялынын чабыттап көкөлөшүнө өбөлгө түзүп турган.

«Манастын» толук вариантынан бөлөк дагы Орозбаковдо айрым бир жерлерде айта салгандай кыскартылган эпизоддор, үзүндүлөр болсо керек. Мындай жыйынтыкка келүүгө анын Абдырахмановго: «Манастын» биринчи бөлүгүн майдалабай толук жаздырайын» дегени түрткү берет. Ошондуктан бөлөк жомокчулардыкындай поэманын башталышы кыска болбостон Сагымбайдыкында дээрлик эки китепке чейин жеткен же көлөмү 1000 баракка жакын. Абдырахмановдун билдиргени боюнча биринчи бөлүкчөлөрүн манасчы кыйналып-кысталбай эле айтып берген. «Көкөтөйдүн ашы» менен «Чоң казат» да ушундай эле шыр жазылган.

Мына ушул бөлүктөр көркөмдүгү жана таланттуулугу жагынан айрыкча бөлүнүп турат. Акын оорулуу экендигине карабастан так ушул бөлүктөрдү шыктануу менен жеңил айтып берген.

Жазып алуу ишинин эң оор, эң түйшүктүү учуру эпостун акыркы бөлүктөрүнө жеткенде болгон. Эпостун тилдик өзгөчөлүгү начарлап, айрым мүнөздүү сценалар, окуялар бирин-бири кайталоого өткөн.

Сагымбай Орозбаков" өзү да эгер «Чоң казат» менен «Көкөтөйдүн ашын» көбүрөөк айтып жүрбөгөндө акыркы күндөрү унутчаак болуп кеткендигинин залалы тиймектигин мойнуна алган, бирок, «Семетейдин арбагы» чоң колдоду деп айткан.

Виктор ЖИРМУНСКИЙ

«Манас» эпосун изилдөөгө киришүү эмгегинен

Эпикалык чыгармачылыктын эң эле баа жеткис кенчтеринен болгон «Манас» эпоеясы көрүнүктүү орунду ээлейт. Өзүнүн көлөмүнүн кудурети боюнча кыргыз эпосу

дүйнөдөгү эпикалык эстеликтердин бардыгынан чоңдук кылат. Манасчы Сагынбай Орозбаковдун оозунан жазылып алынган 250000ге жакын ыр саптары Фирдоусинин «Шах-намэсинен» эки эсеге, Гомердин «Илиадасынан» 16 эсеге көптүк кылат.

Өз мезгилиндеги ар кайсы манасчылардын айткандарын угуп каныккан Сагынбай Орозбаков өз репертуарын аң-сезимдүү түрдө андан ары кеңейткен жана толуктаган. Белгилүү бир деңгээлде ал «Калеваланы» жыйнаган Ленротту эске салат, айырмачылыгы Орозбаков окумуштуу эмес, өтө таланттуу элдик айтуучу болгондугунда.

Чыңгыз АЙТМАТОВ

Уникалдуу укмуш талант

Кылымдардан бери өнүгүп-өрчүп келаткан көркөм ойлоо аң-сезиминин бай жана күчтүү традициясынын негизинде гана Сагынбай Орозбаков сыяктуу индивидуалдуу көркөм сүрөткөр өсүп чыккан. Тилекке каршы, ушундай улуу манасчылардын далайынын аты унутулуп, тарыхтын терең калың катмарларында калды, айрымдар легенда түрүндө бизге жетти, кээ бирөөлөрү жөнүндө үстүртөн гана дарегибиз бар. Бирок оозунан адегенде эле ыр төгүлгөн, улуу эпостун уйкаштары чубурган не бир залкар манасчылардын болгону, манасчылардын өзүнчө бир «мектеби», уламалуу салты болгону күнөмсүз иш. Мына ошол улуу салтты улагандардын бири Сагынбай Орозбаков.

Өзүн көрбөсөк да, манасчы Сагынбай Орозбаковдун ашкере даңкы ушул күнгө чейин калың журттун арасында ооздон түшпөй айтылып келе жатат. Бул кокусунан келип чыккан иш эмес. Үстүбүздөгү кылымдын башында жашап өткөн Сагынбай Орозбаков маалыматтарга караганда, манасчылардын тизмесинде башкача бир орун ээлеп, өзүнчө бийиктелген аскар-тоо. Албетте, муну калктын аңызы, сүймөнчүлүгү десе болор. Ал эми Сагынбай Орозбаковдун өз оозунан 20-жылдарда изилдөөчүлөр жазып алган «Манас» дастанын окуп көрсөк, жогорудагы айтылган Сагынбайдын даңкы эң орундуу экени апачык боло түшөт.

«Манасты» көп эле жомокчулар айтып келген. Алардын устаттыгына эч кандай күмөн койбой Сагынбай Орозбаковдун өнөрүн айырмаланта бөлүп кароого толук эби бар. Сагынбайдан жазылып калган тексттерди күнт коюп окуп чыккан ар бир адам Сагынбайдын сөз байлыгына, акындык чеберчилигине, ташкындаган сүрөткер кудуретине баш ийбей койбойт. Бул бир ааламда укмуш жаралган уникалдуу талант. Балким, эч убакытта кайталанбас руханий көрүнүштүр. «Манас» — «Манас» болгондон берки эпостун тамчыга тамчы кошулуп, сөзгө сөз, ойго ой кыналып, байыркы кыргыз журтунун бүткүл чыгармачылык кубатын Сагынбай бир өзү дилине сыйгызып тургандай сезилет.

Мына, эми Сагынбайдын айткандары китеп катары окурмандарга тартууланууда. Улуттук маданияттын алды-артын түшүнгөн ар бир адам буга кубанбай кое албайт. Улуу нерсени окуп моокуну кандырууга улуу маданият керек экени белгилүү.

Замандан заман өтүп, жер үстүндө кыргыз тили жашап тургуча «Манас» биздин улуттук туу чокубуз катарында тура бермек.

Сагынбай Орозбаков

Кыргыз эли чыгарманын дайрасы болгон «Манас» эпосу менен мактана алат. Жакында орус тилинде басылып чыккан (котормосу Пеньковский, Тарловский жана Липкиндики) ушул эпостун бир тому «Чоң казат» ого бетер эң жакшы иш болду. Муну окуган орус окуучулары кыргыз элин көз алдында: таланттуу, баатыр, ак көңүл эл катарында элестетип, аны кандайдыр сүймөнчүлүк менен карайт.

Биз, кыргыз эли, кыргыз интеллигенттери, айрым айтканда, кыргыз жазуучулары менен кыргыз илимпоздору бул иште өз милдетибизди жакшы аткара албадык десек болот. Анткени, дүйнөлүк даражада турган улуу эпосубузду тийиштүү түрдө эл көзүнө көрсөтө албадык. Эпос жөнүндө илимий талдоолор, тарыхый изилдөөлөр ушул күнгө чейин ойдогудай жүргүзүлгөн жок. Булар болбой туруп, эпосубузду окуучуларга кургак сунуу уят иш.

Көп жолдоштор «Манасты» «редакциялоо», «рецензиялоо», «кыскарта коюу», «либретто түзө коюу» менен чектелишип, колдорунан келе турган олуттуу иштерге чыгына алышпай жүрүшөт.

Албетте, эпосту түзгөн — эл, аны элге жеткирүүчү: анын айтуучусу, же жомокчусу — манасчы. Мындайча айтканда, эмгектин чоңу акындыкы, манасчыныкы. Бизде кээ бир артта калган «Манасчы деген эмне, ал айта берет да» деген түшүнүк бар.

Жок, андай эмес. Менимче, бардык касиет манасчыда. Манасчы, ал, биринчиден, акын, тарыхты жакшы билген акылга бай адам. Экинчиден, түбаса элдик артист. Ошондуктан окуучуларыбызга манасчыларыбызды тааныштыруубуз биринчи парс болот.

XX кылымда жашаган манасчылардын эң көрүнүктүүсү, эң күчтүүсү, эң улуусу Сагынбай Орозбак уулу болуп эсептелет. Бирок, биздин уятыбызга жараша ушул улуу киши жөнүндө да бир да сөз жазыла элек.

«Манас» эпосунун 1000³ жылдык юбилейине байланыштуу, мен бир-эки ооз сөз жазгым келет.

Кыргыз тили жана адабияты менен тарыхынын илим изилдөө институту «Манас» эпосун жазууну 1922-жылдан баштап, ушул күндө да жүргүзүп жатат. Анын карамагында 13төн ашуун вариант болуп, 1000 басма табак ыр бар. Анын 400 басма табагы Сагынбай Орозбак уулунуку, калгандары Саякбай, Жаңыбай, Шапак, Байымбет, Ыбрайым жана башкалардыкы.

Мен түздөн-түз муну айтар элем, эгер ушунун ичинде кокус Сагынбай Орозбаковдуку болбосо, анда калгандары бизди «Манас» эпосунун күчүнө мынчалык таң калтыра албас эле. Сагынбайдын сөздөрү башкалардыкынан бөлүнүп турат. Сагынбайды окуп туруп, башкалардыкына келгенде төрт катар үйдөн бир катар үйгө түшкөндөй ылдыйлай түшөсүң.

Биздин кыргыз акындары айткандай: «Сагынбайдын бир сөзү бир аттык»... Өзүбүздү көтөрбөй айтканда, орус классиктерин жана Күн батыш адабияты менен

³ «Манас» эпосу IX кылымда калыптана баштаган деген анык- тама боюнча 1947-жылы эпостун 1100 жылдыгы белгиленмек болгон. Бирок, такталбай жана «Манасты» бастыруу даярдыктары жетишсиз болгондуктан юбилей өткөн эмес.

тааныш биз сыяктуу кишилерге Сагынбай Орозбаков да Пушкин, Толстой, Данте, Шекспир сыяктуу таң калтыруучу күч болуп сезилет. Биз орустун улуу чеберле рине баш ийгендей, Сагынбайга да баш иебиз. Ал бирдемени үйрөнүп алып, же жаттап алып айткан жамакчы эмес, ал — улуу акын. Ал улуу эпосту түзүүчүлөрдүн, бири. Аны кандай гана шартта окугун, баары бир сени өзүнө тартып алат да, укмуштуу жөнөкөйлүгүнө, эркин күчүнө, уйкалышкан сөз тизмегине, сонун образдарына тамшандырып, баш чайкатат. Аны окуп олтурганда эркисизден: «Кайран Сакем» деп жибересиң.

XX кылымда Сагынбайдын күчүнө тете акын туула элек десек жаңылышпайбыз. Ал элдик адабияттын пири катарында сезилет да, улуу Гомердин элесиндей көрүнөт.

Сагынбай 1867-жылы Ысык-Көлдүн күңгөй тарабында «Кабырга» деген сууда (азыркы «Тору айгырда») туулган. Атасы Орозбак Ормон хандын кернейчиси болгон, агасы Алишер эл көзүнө көрүнгөн кадимкидей эле манасчы болгон. Кийин иниси атыгып чыкканда агасы «Манас» айтууну коюп койгон.

Сагынбай элдик легендада айтылгандай, 14—15 жашында эле «түш көрүп» жана Тыныбектен үйрөнүп манасчы болгон. Ал жаш кезинен эле оозго алынып Ысык-Көл, Тянь-Шань өрөөнүнө бүт айтып, анан Чүй, Талас, Кетмен-Төбө, Алайга чейин айткан. Ошол «Манас» айтып барган бир жылы Чүй өрөөнүнөн 400 кер кашка жылкы айдап келген эле дешет. Казак элине баргандагы сыйы да ушуга тете болгон. 30 жашында Сары-Үйсүн, Кум казактарынын ырчылары менен жолугушканда, тигилер: «Биздин казак, кыргызда мындай» олуя ырчы жок» дешкен экен.

Сагынбай өз доорунун бардык улуу кишилери менен байланыштуу болгон жана өз заманын жакшы тааный билген.

Кыргыздын улуу акыны Токтогул менен Кетмен-Төбөдө кезигишкенде, Токтогул Сагынбайга баш ийген экен.

Токтогул менен олтурганда бир күн, бир түн тынбай айтыптыр, ошондо Токтогул: «Кыргыздан мындай манасчыны эч көргөн эмесмин, эстен тандым» деген экен.

Эл артисти Молдобасан Мүсүлманкулов: «Акындык жагынан ага тең келген күчтү көргөн эмесмин, биз анчейин анын баласы катарындабыз» — деген.

Сагынбай 1916-жылы Кытайга эл менен кошо үркүп барып, ал жерде да «Манасты» айткан. Синь-Цзяндын кыргыздарынан да буга тең келген акын жана манасчы чыккан эмес.

Сагынбайдын вариантын жазуу Октябрь революциясынан кийин башталды. Аны жаздыруу орус илимпоздорунун демилгесинен болду.

Жазууну баштоонун жылдары (1922-жылы) советтик курулуштун балалык доору эле, кыргыз феодализмнин такыр жоюлуп бүтө элек учуру болучу. Андыктан ал кездеги тайкы адамдар, жек көрүндү улутчулдар бул ишке жакшы маани беришкен эмес.

Сагынбайга жардам берүүнүн ордуна: «Сен саяксың, андыктан манасыңды өрттөп салабыз» деп уулашкан. Улуу манасчы ага карабастан жанына чын дили менен «Манаска» берилген Ак Молдону (Ыбрайымды) ээрчитип алып, төрт жылы бою жаздырган. Ал эч кандай эмгек акы, калам акы да алган эмес. Бир күнү «Манасты» жаздырып жатып, Ыбрайымга: «азыркыбызга кейибейли, кийинки укум-тукумубуз

үчүн кейийли, жүр нарыга салбай жакшылап айтып, жакшылап жазалы, булар билбесе кийинки калыс өспүрүмдөр билер. Бизге ракмат айтышар» — деген экен.

Анын бул акылман сөзү айтканындай эле бар, албетте, ал киши биздин күндө өзү айткандай бааланууда. Аны уулаган уруучулдар арабыздан алда качан тазаланган.

Сагынбай кийин колхоз курулушу доорунда да кыргыз жерин бүт кыдырып «Манасты» айтып жүрдү. Октябрь революциясы орноор замат революцияны жана Ленинди «Манас» күүсүнө салып... ырдап жүрдү. Кыргыз жеринин кай жерине барсаң да Сагынбай жөнүндө сөз кылышат. Ал өз элин баатырлыкка, эр жүрөктүүлүккө, адилдикке, биздин бактылуу болочогубузга жетелеген акын болгон. Анын «Манас» эпосунан башка биздин күндөр жөнүндө ырдаган сонун ырлары бар.

Эл аны жалаң гана акын, же манасчы катарында баалабай, аны көрөгөч касиеттүү киши катарында да

баалашкан. Ошондуктан өз балдарынын атын Сагынбай деп койгондор да болгон.

Кээ бир учурларда (эл колхоздошкон учурларда) малга кырсык учурап, өлүм-житим болгон жерлерге: «касиети тиет» дешип Сагынбайды чакыртып барышып «Манас» айттырышкан.

Ысык-Көл, Чүй, Талас, Тянь-Шань жана башка областтарга барып Сагынбай жөнүндө сурасаң, четтен чыгып айтып беришет. Элдин арасында анын образы мындай айтылат: «жазы маңдай, жалын көз, бетинен ырыс тамган, ырына ооз ачкандан тең келбеген, жайкалган кара сакал, кара мурут, ак көңүл, кичи пейил, салабаттуу, чексиз адамгерчиликтүү, кыргызда чанда туулган бир адам эле».

Кыргыз эли өзүнүн улуу манасчысын жанындай сүйөт.

Кыргыз жаштары Сагынбайдын «Манасын» окуу менен коркпостукту, болочокко жайдары кароону, жаңы доордун сонун иштерине ак ниет жана берилгендик менен кызмат кылуунун касиеттерин үйрөнүшөт.

Алдыбызда боло турган «Манас» эпосунун 1000жылдык юбилеи, кыргыздын Гомери — Сагынбай Орозбак уулун да айрыкча белгилеп кетүү керек. Ал гана эмес, анын туулган жана өлгөн жылдары (ал 1930-жылы 63 жашында, Кочкор районунда «Кош-Дөбө» кыштагында өлгөн) улуу акындар катары эскертилип туруу ' керек.

13/II—1946

Чолпон-Ата

Асанбек ТАБАЛДИЕВ

Гомер жана Гомерлер

«Азыркынын Гомери» деп аталышкан, атактуу манасчыларыбыз — Сагынбай менен Саякбай так ошолорду угуп, ошолордон үлгү алышкан эмеспи. Сагынбай менен Саякбай тарыхта жашашкан, бирок, тарыхка али түшө элек Гомерлер. Алар жөнүндө илимде талаш маселе жок. Тескерисинче, алардын өмүрү, алардын таланты ар тараптан жазыла да, баалана да элек.

Эмесе, улуу манасчы Сагынбай Орозбаков жөнүндө эмне билесиз? Аны кимдер изилдеди, эмнелер жазылды? Менимче бул маселе боюнча мындан жыйырма жыл мурун айтылган Алыкул Осмоновдун сөзүнөн анчейин алыстай элекпиз. «XX кылымда жашаган манасчылардын эң көрүнүктүүсү, эң күчтүүсү, эң улуусу Сагынбай Орозбак уулу болуп эсептелет. Бирок биздин уятыбызга жараша ушул улуу киши жөнүндө да

бир да сөз жазыла элек». (А. Осмонов). Бүгүн биздин колубузда Мухтар Ауэзовдун, Алыкул Осмоновдун, Калим Рахматуллиндин пикирлерин кошкондо, бирин-эки гана макалалар бар. Ал эми Сагынбайдан жазылып алынган Манас жана ал адамды көргөндөрдүн, баалагандардын эскерүүлөрү — биздин ал киши менен түз эле дүйнөгө сыймыктанууга чакырып жатпайбы. Эмесе, төмөндөгүлөргө көңүл буруңуз.

Эл оозунан: — «Сагынбай манасчылардын Манасы эле». «Сагынбай Манас айтып кеткен жерден мал оорулары, адам оорулары жоголуп, төрөбөгөн аял төрөөчү экен». «Бир жылы Чүй өрөөнүндө Манас айтып жүрүп, 400 кер кашка жылкы айдап келиптир.»

«Сары-Үйсүн күм казактарынын ырчылары менен жолугушканда тигилер, биздин казак, кыргызда мындай олуя ырчы жок дешкен экен».

Токтогул: — «Кыргыздан мындай манасчыны эч көргөн эмесмин, эстен тандым».

Тоголок Молдо: —

«Орозбактын Сагынбай,
Сайрап өттү жаңылбай,
Эсепсиз акын эр эле,
Эми калды табылбай».

Молдобасан: — «Акындык жагынан ага тең келген күчтү көргөн эмесмин, биз анчейин анын баласы катарындабыз.»

М. Ауэзов: — «Биз бири-биринен айырмаланган эки — нарындык жана караколдук мектепти көрүп олтурабыз. Биринчисинин өкүлү — Сагынбай, экинчисиники — Каралаев.»

Токомбаев А.: — «Сагынбай атактуу манасчы, элдин сүйкүмчүлүгү».

Осмонов А.: — «...Сагынбай Орозбаковдуку болбосо, анда калгандары бизди «Манас» эпосунун күчүнө мынчалык таң калтыра албас эле. Сагынбайдын сөздөрү башкалардыкына келгенде төрт катар үйдөн бир катар үйгө түшкөндөй ылдыйлай түшөсүң... Өзүбүздү көтөрбөй айтканда, орус классиктерин жана күн батыш адабияты менен тааныш биз сыяктуу кишилерге Сагынбай Орозбаков да Пушкин, Толстой, Данте, Шекспир сыяктуу таң калтыруучу күч болуп сезилет. Биз орустун улуу чеберлерине баш ийгендей, Сагынбайга да баш ийебиз... XX кылымда Сагынбайдын күчүнө тете акын туула элек десек жаңылышпайбыз. Ал элдик адабияттын пири катарында сезилет да, улуу Гомердин элесиндей көрүнөт.»

Юнусалиев Б.: — «Өз убактысынын эң таланттуу манасчысы... Сагынбай Орозбаков сыяктуу эпостун үч бөлүмүн тең толук айткан абдан тажрыйбалуу, ашкан таланттуу жомокчулар чанда чыккан».

Ыбрай Абдырахманов: — «Сагынбайдын угуучулары, сүйүктүү ырчысын көрүү үчүн, бүтүн үйдү бүлдүрүшчү».

К. Рахматуллин: — «Сагынбай таланттуу акын жана өз кезегинде эң чебер болгондуктан, аны кала берсе кыргыздын түштүк жагы да, көл бою да, Талас өзөнү да дайым чакырып сыйлап турган».

Карачы, кандай сыймыктануу, кандай мактануу! Ал эми жазылбаган айрымдардын ою канча? Алар сансыз. Көбүн эми биз эч жерден окубайбыз, эч кимден укпайбыз. Ошого карабастан келтирилген ойлор эле ушул кылымга батпаган, доорго сыйбаган

укмуштуу, улуу акындын алп кебетесинен кабар берип турбайбы. Ал — ар бирибиздин, бүткүл элибиздин сыймыгы эмеспи. Ал манасчылыкты кесип кылып, ага элдин мүлкү, элдин мурасы катары караган киши. Бул жөнүндө төрт жыл бою ээрчип жүрүп Манасты жазган Ыбрай Абдыракмановго, анын айткан сөзүн эскерүүнүн өзү эле жетиштүү болот. «Азыркыбызга кейибейли, кийинки укум-тукумубуз үчүн кейийли, жүр-нарыга салбай жакшылап айтып, жакшылап жазалы, булар билбесе, кийинки калыс өспүрүмдөр билер. Бизге рахмат айтышар». Мындай ой, мындай пикир улуу, элдик гана кишинин оозунан чыгышы мүмкүн. Андан жазылган улуу эпостун, жалгыз Манас бөлүмү 15 томдон турат. Ал эми, ырларынын көркөмдүүлүгү, кооздугу адабиятчылардын текши ойлору боюнча, бизге белгилүү бир дагы манасчыны алдына салбайт.

«Алтын менен күмүштүн
Ширөөсүнөн бүткөндөй,
Асман менен жериңдин
Тирөөчүнөн бүткөндөй,
Айың менен күнүңдүн,
Бир өзүнөн бүткөндөй,
Алды калың кара жер,
Манаска жерлигинен түткөндөй»,

— өңдүү акылыңды ала качып, жүрөгүңдү титиреткен укмуш саптар, көркөм фантазиясы оргуп, океандар толкуп жаткан таланттын оозунан гана чыгышы мүмкүн. Сагынбайды уккандардын айткандарына караганда, анын Семетейи Манастан да күчтүү, кооз, көркөм болсо керек. Анткени, ал Семетейди айрыкча шык, өзгөчө эргүү менен айтуучу экен.

Биз ушул улуу адамдын асыл эмгегин, укмуш талантын али биле элекпиз. Биздин неберелик алкышыбыз али айтыла элек.

Болбосо, бул адамдын өмүр баяны кайда? Ага арнап кайсы эстеликти койдук?

Жада калса, «Манас» эпосунун төрт томуна жазылган кириш сөздө да, бирин-серин маалыматтар берилбеген. Чындыгында «Манас» ушул адамдын чыгармачылык жолу менен ачылышы керек эмеспи. Анын өмүрүн эмне үчүн мектепте окушпайт? Эмне үчүн кыргыз адабиятына кирбейт! Тийиштүү жерлерге сүрөттөрү илинип, мектептер, мекемелер, колхоздор, ишканалар анын ысмы менен аталбайт? Ал түрсун, ушул улуу адамдын туулганынын жүз жылдыгы белгиленбей калды. Бу кандай гана аянычтуу иш. (Ал 1867-жылы Ысык-Көлдөгү азыркы Тору-Айгыр айылында туулган).

Мүмкүн буга Сагынбай жөнүндө атайын изилдөөлөрдүн жоктугу жолтоо болгондур. Же болбосо, анын вариантындагы ислам дининин илдеттеринин таасиридир. Баса, изилдөөчүлөрдүн көпчүлүгү Сагынбайдын вариантында элге жат диндик кошмолордун бардыгын өзгөчө белгилешет. Бул туура. «Манас» диндик кошмосуз бизге жетиши мүмкүн эмес эле. «Манасты» динсиз элестетүү, аны түзгөн элди динсиз болгон дегенге барабар эмеспи. М. Ауэзов айткандай «эпос — деген эпос». Анда орто жолдон кошулган ылай суудай, ар түрдүү кыяндардын болушу тарыхый көрүнүш. Анын бирин койбой тазалаш да мүмкүн эмес. Анын үстүнө манасчы өзү дагы атеист болбогондон кийин, дин маселеси манасчынын ордун, анын улуулугуна атайын шек келтириши

мүмкүн эмес. Тарыхта далай генийлер динге кызмат кылганын, бирок иштеген ишинин улуу устаты катары дүйнөлүк маданиятта калганын үнүтпоо керек.

Анын үстүнө Сагынбай жөн эле жомокчу эмес, баарынан мурун улуу акын. Ал «Манасты» даяр бойдон үйрөнүп алган жок. Аны өзүнүн акындык күчү менен жаратты. Буга, анын «Манастын» туулушун чыгаргандыгы жана ал бөлүмдү өтө көркөм айткандыгы күбө болмокчу. Анын «Манастан» башка бир катар чыгармалары болгондугу да айтылып жүрөт. Манасчылардын акындык жөндөмдүүлүктөрүнүн, таланттарынын басымдуу көпчүлүгү эпосту кооздоого, аны көркөмдөөгө жана аткарууга жумшалды. Алар акын да, жомокчу да, артист да болушкан. Биздин таланттардын өзгөчөлүктөрүнүн дагы бирөө так ушунда турат. Ошондуктан Сагынбай сыяктуу улуу манасчылар элдик акын катарында адабиятка кирип, мектептерде атайын окулушу зарыл.

Сагынбайды окуу — «Манасты» окуу, аны үйрөнүү — «Манасты» үйрөнүү, аны мактоо — элди, жерди мактоо, аны көргөзүү — кыргызды көргөзүү, аны даңазалоо — кыргызды даңазалоо эмеспи. Бул жерде дагестандык улуу акын Расул Гамзатовдун оюна кантип кошулбайсың! Ал мындай деп жазат. «Эгерде сенден, сен кимсиң деп сураса, сен паспортунду көрсөтөсүң. Ал эми элден сен кимсиң деп сураса, анда ал документ катары өзүнүн окумуштуусун, жазуучусун, сүрөтчүсүн, композиторун, саясий ишмерин көрсөтөт.» Бул таамай айтылган чындык эмеспи. Биз Гомер аркылуу — гректерди, Данте аркылуу — италиялыктарды, Шекспир аркылуу — англичандарды, Гюго аркылуу — француздарды, Хемингуэй аркылуу — америкалыктарды билет эмеспибиз?.. Биздин элдин ушундай уулдарынын бири Сагынбай.

Ырас, дүйнөдө таланттар теңме-тең бөлүнгөн эмес. Алардын саны элдин санына да жараша болбойт. Бир элдин ондогон улуу акындары бар. Бир элдин андан кем эмес композиторлору бар. Бир элдин укмуштуу сүрөтчүлөрү көп болсо, дагы бир элдин полководецтери көп. Бир элдин окумуштуулары ашык болсо, экинчисинин адам таң калган артисттери арбын. Мунун баары элдин турмушуна, кесибине жана жашаган дооруна байланыштуу болуп келген. Бир эле учурда, бардык өнөрдү өздөштүрүп, өзүнөн улуу генийлерди чыгарышы өтө кыйын болгон. Ошон үчүн ал, ар бир доордо өзүнүн көңүлүн орчундуу бир маселеге, бир милдетке буруп, бардык жөндөмдүүлүгүн, талантын ошол тармакка жумшашкан. Биздин элдин маданий өсүшүнүн тарыхында ушундай доорлордун басымдуусу оозеки чыгармачылыктын өсүшү болду. Ошон үчүн биздин элде бир эмес ондогон, ал түрсүн, жүздөгөн улуу манасчылар, жомокчулар, ырчылар болушкан. Кыргыздар адам баласынын талантынын ушул жагынан болгон мүмкүнчүлүгүн өтө терең өздөштүрүп, дүйнөлүк маданияттын казынасына, кайталангыс өз салымын кошту. Биздин маданияттын, биздин элдин өз алдынча улуулугу так ушунда турат. Биз, ар бир эпос айтуучуга, ар бир эпоско (мейли «Манас» болсун, мейли калган кенже эпостор болсун) ушул өзгөчөлүктү эске алуу менен мамиле жасашыбыз зарыл.

Ильзе ЛАУДЕ ЦИРТАУТАС

Кыргыз акын-ырчысы Сагынбай Орозбаков (1867—1930) жана «Манас» эпосу

1926-жылы «Манас» үчилтигинин биринчи бөлүмү жазылып бүткөн чакта Сагынбай каттуу оорукчан эле. Ошонун кесепетинен андан ары жазышка мүмкүн болбой калган.

1929-жылы үй-бүлөсү менен Ысык-Көлдүн Тору-Айгырына көчүп келгенден кийин манасчы дартынан кичине тыныгып, эл алдына чыгып, кайрадан «Манас» айта баштайт. Бирок, кийинки жылы жаз маалында дарты кайра күчөп, Кочкорду көздөй шашылыш жөнөшкө аргасыз болот. Жолдо Сагынбай Аңырт суусунан акыркы жолу ичет да, ата конушуна, өз уруусунун байыркы кыштоосуна алып бараткан арабада жатып көз жумат. Орто Азиянын көпчүлүк ырчы-акындары чыккан куракка ал жетпей калды — алтымыш үч жашында акка моюн сунду. (Акындардын орточо курагы болжол менен 80 жаш экен. Бирок токсонго чыккандары, андан да узак жашагандары болуптур. Буга мисал казактардан Жамбыл Жабаев (1846—1944), Мурын ырчы (1860—1952), Букар ырчы (1688—1781), Кожобирген ырчы (1673—1762), кыргыздардан акын-манасчылар Балык (1793—1873) менен Шапак (1863—1956).

Эпикалык ырчылык өнөргө ээ болуу чакан ырларды аткаруудан башталарын Сагынбайдын өмүрү айкындап турат. Манасчы бала кезинен эл аш-тойлордо аткарылуучу элдик ырларды жатка билчү экен. Аларды жатка гана билбестен, акырындап өзүнчө ыр да чыгара баштайт.

Өмүр бою, ал турсун кийин атактуу манасчы аталган кезинде да Сагынбай ырчылык өнөрүн таштаган эмес, ар кандай темада ыр чыгарып, аны өзү ырдап жүргөн. Көп учурларда чоң аштарда жарчылык милдет ага жүктөлүп, эл чакырып, аш башкаруу шаанисин ыр ырдап жүргүзчү экен.

Башка чоң манасчылар да ырдык түзүлүшү «Манаска» жакын чакан эпикалык чыгармаларды жана ырларды дайыма аткарып турушчу. Бул мейли жаш, мейли дасыккан манасчы болсун, өзүн дайыма көнүктүрүп, шайма-шай жүрүүгө мүмкүнчүлүк берчү.

Сагынбайдын ырларынын айрымдары гана жазылып калды. Бирок, ал эл арасында төкмөлүк өнөрү менен дубан жарган ак таңдай акын-ырчы катары да белгилүү болуптур. Маселен, ал бир чоң ашта көзү өткөн маркумга бир нече саат кошок кошкону жөнүндө Ы. Абдрахмановдун эскергени бар.

Ошондой болсо да чоң төкмөлүк өнөрдү талап кылган манасчылардын айтышына Сагынбайдын катышкан, катышпагандыгы тууралуу эч кандай маалымат жок. XIX—XX кылымдын башында кыргыз оозеки поэзиясынын бул жанрында атагы чыккан залкар манасчылар деп изилдөөчүлөр Балыктын (1793—1973), анын уулу Найманбайдын (?—?), жана Назардын (1835—1902) ысымдарын гана атап жүрүшөт. Сагынбай манасчылардын айтыштарына да катышышы толук ыктымал. Мындай мелдештин шарты: эпостун бир окуясы же үзүндүсү алдын ала белгиленип, кайсы манасчы аны ары кызыктуу, ары узак айтааларында эле.

Сагынбай өз учурундагы акын-манасчылардай эле кенже эпосторду да өз вариантында айта билгендиги азыр толук маалым. Ал негизинен кыргыз оозеки поэзиясынын бардык жанрын өздөштүрүү менен, башка акын-ырчылардын мурастарын сактап, жайылтуучу да болгон.

Ошондой эле Сагынбай тарыхчы да болгонун белгилей кетишибиз керек. Ал ат арытып кайсы жерге барбасын, бардык жерде айрым кыргыз урууларынын тарыхы жөнүндөгү маалыматтарга кызыгып, иликтеп жүргөн. Уккан-билгендерин кошумча түшүндүрмө катары өзү айткан «Манаска» киргизген.

Бала чагында Сагынбай «Манасты» качан укту эле жана анын насаатчысы кийин ким болгон? — Кыргыз окумуштуулары бул маселелерди да кеңири иликтеп чыгышты. Кыясы ал «Манасты» биринчи ирет агасы Алишерден укса керек, эпостон чакан үзүндүлөрдү жатка айтууну да агасынан үйрөнүшү мүмкүн дегендердин пикирине кошулууга болот. Бирок ал эпоско өзү көрүп, билип жүргөн башка адамдар аркылуу да таасирлениши мүмкүн. Анткени солто, сарбагыш, бугу жана черик сыяктуу башка кыргыз урууларындай эле саяк уруусунда да «Манас» айтуу салты, катуу өнүккөн эле, азыр деле ал сакталууда. Манасчы Шапактын (1863—1956) айтуусуна негизденген К.Рахматуллиндин пикири боюнча Сагынбай биринчи ирет «Манас» айтууну атактуу манасчы Тыныбектин (1846—1902) окутуучусу Чоңбаш манасчыдан үйрөнгөн болсо керек. Манасчылыкка үйрөнүш үчүн Сагынбай Чоңбашка кошулуп, аны ээрчип жүрүшү керек эле. Башка бир пикирлерге караганда, Сагынбай эпосту толук түрдө Тыныбектен уккан.

Бардык манасчылардай эле. Сагынбай өзүнүн насаатчысы же насаатчылары жөнүндө айткан эмес. Бирок өзүнүн бир ырында ал Акылбек манасчыны (1840—?) мактаган жери бар, Ы. Абдрахмановдун айтымында, ал киши өз доорунда эч белгилүү манасчылардан болгон экен. Ал, кыясы, «Манасты» калмакча да айтса керек.

Жаңыдан айта баштаган манасчылар эпосту биринчи кимден уккан жана кимден үйрөнгөн деген маселе анчалык чоң мааниге ээ эмес, анткени эпостун түпкү түрүшү сакталбай келген. «Манас» боюнча өзүнүн текстин жаратуу менен алар ага кошумчалап, кеңейте беришкен. Эпосту жаттап айткан чала манасчылардан айырмаланып, накта манасчылар дайыма өз вариантын байытып олтурушкан.

Сагынбай манасчы катары эл оозуна алына баштаган кезде, биз жогоруда атын атаган Балык, Найманбай, Акылбек, Келдибек, Тыныбек жана башка манасчылардын доорону сүрүп турган эле. Сагынбай алардын баары менен жолугушуп, той-тамашалардагы нускалуу көкүрөгүнө сактап алып жүрдү. Кайсы бир айтуучунун «Манасты» эч убакта ошол адамдын өзүнүкү катары кабыл алынган эмес, ал манасчылардын жалпы көркөм дөөлөтү болгон. Алардын ар бири көркөмдүк жагынан алганда толук бүткөн, угуучуларга жергиликтүү вариантты жаратууну көздөшкөн.

Бир да манасчы угуучулардын жактыруусунан же сынынан сырткары калган эмес. Ал эми эпостун поэтикалык формасына же манасчылардын аткаруу манерасына келсек, угуучулар сөз кудуретине аябай чоң маани берген. Экинчиден, алар «Манастын» жалпы окуясынын чегинде эпостун ички мазмунун байытууну суранышкан. XIX кылымдын экинчи жарымындагы, а мүмкүн андан да арыраактагы угуучулар эпостун улам кеңейип, чоңоюшуна сөзсүз түрдө көмөктөшкөн. Дегеле, XIX кылымдагы кыргыздар чукугандай сөз тапканга, сөздүн наркына жана маанисине, кыскача айтканда — куюлуштура сүйлөгөн же ырдаган адамдын өнөрүнө суктанып, баа берип келишкен. Алар кыска бир окуяны саймедиреп, куюлуштуруп уккулуктуу кылып айтып бергендерди кубатташа сүрөшүп, тартуу тарткан учурлары көп болгон экен. Буга жогоруда сөз болгон манасчылардын айтышы өтө мүнөздүү. Мындай мелдеште жеңишке жеткирген окуялардын узартылып айтылышы башка көптөгөн манасчылар тарабынан кабыл алынып, кадимки нерсеге айланып кеткен. Кийин манасчы эпосту айткан сайын, анын варианты узара берген.

Бул Сагынбай айткан «Манаска» да тиешелүү. Мындан тышкары, анын варианты өзгөчө тилинин таасирдүүлүгү менен суктанат, бул — анын угуучулар жана манасчылар менен болгон көп жылдык карым-катнашынын гана эмес, жеке талантынын да натыйжасы. Ал ар дайым бир нече саптарды аллитерация аркылуу эң сонун байланыштыра билген. Рефрен катары кызмат кылган саптар көпчүлүк учурда, ыр сыяктуу мурда айтылгандарды күчөтүп турат. Сагынбай «үзарткан» окуялар — көпчүлүк учурда дээрлик бардык эпизоддордо жолугуучу той-тамашалардын сүрөттөлүшү. Чокон Валихановдун «Манас» эпосу кыргыздардын турмушунун энциклопедиясы деген сөзү өзгөчө Сагынбайдын вариантына тийиштүү. Ал кыргыздардын көчмөн турмушун, баарыдан мурда той-тамашаларга тийиштүү салттарын майда-чүйдөсүнө чейин сүрөттөй алган. Анын варианты — этнологдор, тарыхчылар, географтар, анан албетте адабиятчылар үчүн кенч.

Манасчылар өздөрүнүн окутуучуларын, мейли алар маа десе өз үй-бүлөсүндөгү жакындары болсун, аташпай тургандары жогоруда айтылды. Салт боюнча, бардык манасчылар эпосту Манастын баатырларынын, же кырк чоронун биринин, же Семетейдин, болбосо Сейтектин өтүнүчү боюнча айта баштаганын белгилешет. Баатырлар түшүнө кирип, биздин эрдикти даңазала деп, аян бергенин айтышат. Сагынбай да түш көрүп, түшүнө Семетейдин киргенин айтканы бар, ошондуктан ал «Семетейди» өзгөчө эргүү менен айтчу экен, Семетейди ал киши колдоочу пири катары тутчу экен.

Манас айтып калышына баатырлардын аян бериши себеп болгону жөнүндөгү манасчылардын уламыш сөздөрүн эпос кыргыз элинин турмушуна канчалык зор таасир бергендиги менен түшүндүрүүгө болот. Мына ушинтүү менен манасчылардын эл арасында зоболосу арткан, ал эми эл эпосту түш көргөндөр айтса анын касиеттүү күчү артарына ишенишкен.

Сагынбай ошондой манасчылардан эле. Ал «Манасты» тынбай жумалап, айлап айта алган, анткен сайын улам өсүп-өнүгүп олтурган, бул өнөрдүн руханий, көркөм бийиктигине жетүү үчүн өзүн ар дайым таптай билген акын болгон. Ошондон улам адам ооруганда же малга ылаң жабышканда Сагынбайды чакырышып, дарым ырын ырдагып, дем салдырышканы түшүнүктүү.

Т ы ы н а к. Кыргыз акын-ырчылары менен «Манас» эпосунун ортосунда сөзсүз биз али толук аңдап бүтө элек өзгөчө байланыш болгондугу түшүнүктүү. Акынырчылардын таланты менен эпос кыргыз оозеки адабиятынын өз алдынча, ошол эле учурда монументалдуу чыгармасына айланды. Эпос алардын жалпы ийгилиги, жетишкендиги катары саналды. Ошону менен бирге, жеке планда алып караганда, «Манас» эпосу ар бир манасчы үчүн алардын поэтикалык чыгармачылыгынын туу чокусу болуп саналат. Сагынбайдын мисалынан көрүнгөндөй, аларды жалаң гана эпосту аткаруучу катары кароо туура эмес болор эле. Кыясы, эпосту жарытып айтышпагандардын чала манасчы деп бөлүшкөнү да бекеринен эмес. Көпчүлүк учурда алар да акын-ырчылар жараткан ырларды жатка айтуу менен өздөрүнүн репертуарын кеңейтүүгө аракет кылышкан.

Борбордук Азия үчүн «эпикалык ырчы» деген түшүнүк ар бир ырчыга жараша жаңыча мамилеге ээ болууга тийиш. Айтуучу дагы эмнени жаратып, дагы эмнени аткарчу эле? — Маселе мына ушундай коюлушу керек. Борбордук Азиядагы жалпы

түрк эпосторун, тактап айтканда «Манас» эпосун аңдап түшүнүүбүз бул суроого берилчү жоопко түздөн-түз байланышат. Маселенин мындай коюлушу Борбордук Азиядагы түрк эпостору менен көп жагынан байланышы бар моңгол элинин эпосу үчүн да маанилүү.

Самар МУСАЕВ

Сагынбайдын варианты

Сагынбай «Манасты» эң алгач өз алдынча тың манасчы эсептелген агасы Алишерден угуп үлгү алган деп болжолдошко болот, бирок белгилүү изилдөөчү К. Рахматуллин: «Шапак манасчынын айтуусуна караганда, кадимки Тыныбек манасчынын мугалими Чоңбашты (Нармантайды) биринчи жолу уккан, Сагынбай абдан кызыгып, «Манасты» үйрөнүү үчүн Чоңбашты ээрчип кетмек да болгон», — деп жазат. Чынында Сагынбайдын «Манасты» биринчи жолу кимден угуусу, кимден эң алгач таалим алуусу анын чыгармачылык жолунда чоң мааниге ээ көрүнүш.

Сагынбайдан «Манасты» жазуу иши башталганда ал адам 55 жаштагы курагы болгон. Буга чейин ал жаш кезинен тартып эле өз доорунун эң чоң жомокчуларынан таалим алып, элге кеңири белгилүү манасчылардын артык табылгаларын кенен өздөштүрөт (албетте, ошол Сагынбайга таалим берген ар бир чоң жомокчунун өзү да так эле ушундай жолду басып өткөндүгү, өзүлөрүнө чейинкилердин табылгаларын өздөштүргөндүгү да шексиз) жана талантынын күчүнө жараша өз табылгаларын да кошумчалайт.

Ар бир манасчынын түзгөн вариантынын деңгээли үчүн чоң мааниге ээ көрүнүштөрдүн бири — практика, ошол варианттын элдин эң кеңири массасынын талкуусунан өтүшү. 15-16 жашынан тартып «Манас» айтууга киришкен Сагынбай өз вариантын кагаз бетине түшүрүүгө чейин кырк жыл чамасында эл аралап, жомок айткан. Бул мезгил ичинде ал айткан жомок эчен адамдардын, көптөгөн угуучулардын сынынан өткөнүн көз алдыга келтирүү кыйын эмес. Сагынбай жомок айтуудан башка өмүрүндө эч кесип кылбаган, үй-бүлөсүн жалаң ушул «Манас» айтуудан тапканы менен баккан адам болгон.

Сагынбай Орозбак уулунун айткан вариантына таандык көркөмдүк касиетке анын чыгармасын уккан, же окуган ар бир адам, ошондой эле, «Манас» эпосун изилдөөгө катышкан ар бир окумуштуу жогору баа беришет. Мисалы: көрүнүктүү окумуштуу жана казак элинин улуу жазуучусу Муктар Ауэзов «Манас» жөнүндөгү кеңири белгилүү эмгегин ушул Сагынбай Орозбак уулунун вариантынын негизинде жазган.

Сагынбай Орозбак уулу айткан «Манасты» кагаз бетине түшүрүү иши жогоруда эскертилгендей 1922-жылы башталат. Бул иште демилгечи болгон жана жалпы эле кыргыз фольклорун жыйноодо эбегейсиз зор эмгек сиңирген Каюм Мифтаковдун маалыматы боюнча Сагынбай 1921-жылдын акырында азыркы Тоң районундагы Бөкөмбаев селосу жайгашкан жерге келет. Ошол жерде мугалим болуп иштеп жүргөн Мифтаков ал айткан «Манасты» угат да көңүлүнө өтө жаккандыктан кагаз бетине түшүрүүнү өтүнөт. Бирок, Сагынбай минип келген ат бирөөнүкү болгондуктан узак убакыт токтолууга макул болбойт, экөө жайында жолугушууга убадалашат. 1922-жылдын жайында Мифтаков атайын издеп барып Сагынбайды Солтон-Сары жайлоосунан табат да, Нарынга ээрчитип барып жомокту жазуу ишин баштайт.

«Манасты» жазуу иши 4 жылдан ашуун убакытка созулат (1922-жылдын июнь-июль айларынан башталып, 1926-жылдын августунда бүтөт). Сагынбайдан «Манасты» жазуу ишин Каюм Мифтаков баштаган, бирок, ал адам аз гана баштап токтотуп, негизинен бул вариантты кагаз бетине түшүргөн адам Ыбырайым Абдырахманов болгон.

Жомокту жаздыруу учурунда манасчы өтө көп кыйынчылыктарды көргөн. «Манасты» жазуу ишин уюштурган Түркстан илим Комиссиясы иштин жүрүшүнө дайым көзөмөл болуп, шарт түзө алган эмес. Мунун натыйжасында алгачкы кызуу киришилген иш (биринчи эле жаза баштаган жылы жайында Манастын туулушунан баштап Кыргыздардын Ала-Тоого кайра келишине чейинки окуялар бүт жазылган) бара-бара солгун тартып кетет. Айрыкча эпостун аяккы эпизоддорун жазуу кыйынга турат. Буга жомокчунун иштин орто чендеринен эле катуу ооруга чалдыгышы да себепчи болот. Эл арасында эпосту эркин айтып, өзүн коштоп, шыгына шык кошуп сүрөп турган угуучулардан бөлүнүп, «жасалма» шартка дуушар болуусу (шыр кетпей жай айтып жаздыруу) жомокчунун шыгына өз таасирин тийгизгендиги шексиз. «Сагынбай эң ак көңүл адам болуп, аз гана муңдуу сөздөрдү эшитсе ыйлай берүүчү эле», — деп эскертет жомокчуну эң жакын билген адамдардын бири Ыбырайым Абдырахманов. Буга караганда Сагынбай назик көңүл чыныгы поэтикалык сезимге ээ адам болгон өңдөнөт. Андай адамга материалдык кыйынчылыктардан да моралдык жактан басынуу өтө катуу таасир келтирери шексиз. Оорунун залдарынан Сагынбайдын вариантынын аяк жагы өзүнүн көркөмдүк деңгээли жактан башка эпизоддорунан кескин түрдө айырмаланат. Кыргыздардын кытайларды жеңгенинен кийинки окуялар көп учурда бүдөмүк, баяндалыш жактан окуялар үзүлүп, же баштаган иштин натыйжасы белгисиз болуп калган учурлар кезигет.

Ушул түрдөгү оор шартка жана айрым зээн кейирлик жыйынтыктарга карабастан Сагынбай Орозбак уулунун оозунан 1922—1926-жылдар аралыгында «Манас» эпосунун эң сонун варианттарынын бири жазылып калынган. Бул иште демилгечи болгон Каюм Мифтаков сыяктуу энтузиасттардын, жомокчу менен бир катар бардык оорчулуктарга чыдап, ишти аягына жеткирген Ыбырайым Абдырахманов сыяктуу адамдардын эмгегине баа жетпейт.

Сагынбай Орозбак уулунан жазылган варианттын баалуу жактарынын бири — мындан элибиздин өткөндөгү көз караш түшүнүктөрүн, үрп-адатын, турмуш-абалын изилдөөдө эң бай материал табууга боло тургандыгында. Вариант айрыкча кыргыздын үрп-адатын, салттык эрежелерин кеңири баяндайт. Той, аш, кыз узатуу, күдалашуу ж. б. сыяктуу эл арасына кеңири жайылган толгон үрп-адаттык көрүнүштөр эң майда ритуалдарына чейин толук сүрөттөлгөн учурлар көп. Керек деген адам элдин эң эски салттык эрежелеринин изин, байыркы көз караш түшүнүктөрүнүн калдыктарын кеңири жолуктура алат. Чынында бул вариантты кыргыз элинин көп доорлордогу үрп-адат, салттык түшүнүктөрүнүн атайын топтолгон жыйындысы дешке толук негиз бар. Кыскасы, бул варианттан -илимдин бир эле тармагынын эмес, бир нечелеген тармактарынын өкүлдөрү үчүн эң зарыл маалыматтар табылар эле.

Сагынбай манасчынын вариантында айрым деталдык толуктоолордон башка, бүтүн эпизод кошулуп айтылуу да орун алган. Ал — жомокко киргизилген Манастын түндүккө жортуулу, Мекеге барып ажы болуп келүүсү сыяктуу эпизоддор «Манастын» сюжетиндеги мурдатан бери келе жаткан кеңири белгилүү традициялык окуяларда жок жана идеялык багыты жактан жомоктогу негизги максатка карама-каршы турат. Сагынбайдын жомокко өзүнөн мурдагылар айтпаган жаңы окуялар кошуп айтуусуна ал өзү тирүү кезинде эле эл каршы болуп, айрым кары адамдар ага сен «Манасты» бузбай, кошумчалабай, таза айткының деп эскерткен учурлары да болгондугун Ыбырайым Абдырахманов атайын белгилейт. Ушул фактынын өзү эле элдин өкүлдөрү өзү сүйгөн чыгармасынын тазалыгы үчүн дайым күрөшүп келгендигинин жана талантына, эл арасындагы кадыр-баркына карабастан ар бир жомокчудан жомокту булгабоону талап кылгандыгынын ачык далили.

Биз билген маалыматтарга караганда Сагынбай мусулман динине ишенген жана анын өзү билген эрежелерин так аткарган адам болгон экен. Бул абал анын жомокко дин ишенимин башкаларга караганда көбүрөөк киргизүүгө аракеттенишине алып келген. Кеп жомокто жалпы эле «кудай» деген сөздүн орун алгандыгында эмес, кудайга сыйынуу ритуалдарынын, айрым диндик ишенимдердин жомоктон орун алышына эч ким каршы болбойт, тескерисинче, мындай түшүнүктөрсүз жомок жомок болуудан калар эле да, анын эл турмушун туура чагылдыруу касиетине шек келер эле. Жомок эл турмушун туура чагылдыруу үчүн ошол эл эмнелерге ишенгенин, кандай үрп-адаттык эрежелерди пайдалангандыгын ал гана турмак, жокко ишенүү, чектелген түшүнүк сыяктуу чабал жактарын бурбай баяндоосу зарыл. Ансыз элдик чыгарма элди болуудан калат.

Ислам дининин тагы «Манастын» ар бир вариантында бар, ал гана турмак, чынында ар бир варианттан бир эле эмес, бир нечелеген диндик түшүнүктөрдүн тагын байкоого болот. Мисалы, тотемдик түшүнүктөрдөн тартып, фетишизм, шамандык көз караштарга чейинки диндик ишенимдердин издери бардык дээрлик варианттардан жолугат. Адат катары жомокто бир дин менен экинчи диндин арасына чек коюлбайт, тээ байыркы диндик түшүнүктөр менен кечээ жакынкы ишенимдер аралаш айтыла берет. Айрыкча шаман дининин түшүнүктөрү менен ислам дини көп учурда бири-биринен айырмасы жок катары берилет. Мисалы, мазарды таюу, ай туякка ак боз бээ чалуу менен катар ата-бабанын арбагын негизги колдоочу күч катары түшүнүп табынуу да, ошол эле учурда кудайга кайрылуу адаттагы көрүнүш. Башка варианттар сыяктуу эле Сагынбайга таандык вариантта да ушулардын баары бар.

Улуу манасчы

Көлөмү 250 миң саптан турган улуу «Манасты» жараткан Сагынбайдын өзү жөнүндө таржымал, баян жокко эсе. Биз билгени 2-3 барактан турган кыскача гана өмүр баяны бар. Манасчыны өзүнүн көзү тирүү кезинде, же кийинки эле 30-50-жылдары, ал тургай андан берки 60-70-жылдары да анын өмүр жолун, элде калган накыл сөз, ырларын иликтеп жыйнаган эч ким болбоптур. Бул жылдары Сагынбайды Көрүп-билген адамдардын көбүнүн көзү тирүү эле. Анан эмне себептен улуу манасчынын эч кимге теңдешсиз ырчылык таланты менен жомокчулук өнөрү, өмүр жолу изилденбеген боюнча калды? Эмне себептен 100 жылдык юбилеи өткөрүлбөй калды.

Биринчиден, мунун негизги себебин мен, тээ отузунчу жылдардагы сталиндик капсалаңдуу саясаттын таасири болсо керек деп ойлойм.

Ал эми Сагынбайдын жеке өзүнө шектүү карагандар анын өткөн доордо калыптанган түшүнүк, көз караштарын динчил, улутчул дегенге чейин барышпадыбы. Ошол себептүүбү, көпчүлүк жолдоштор алда кандай болуп кетпесин деп саксынышып, өздөрүн Сагынбайдан оолак кармашты. Анын өмүр жолун, мурасын бир иликтеп жазса Ыбырай Молдо жазат эле, ал да кийин башка ишке алаксып кетти...

Экинчиден, манасчынын өмүр баянын кененирээк сүрүштүрүп жазууга болгон тоскоол, анын ата-тегине, турмуш тагдырга байланышкан себептерден улам болуу керек. Сагынбай өз таржымалын чечилип айтып берчү эмес экен. Буга атасынын кайгылуу балалык тагдыры себеп болуптур.

Атасы Орозбак жөнүндө эки түрдүү сөз айтылып жүрөт; биринчиси, Рахматуллин минтип жазат: «Алишеров Сыргамбеттин айтуусуна караганда, Орозбактын өз аты Акише болгон. Сагынбайдын чоң атасы Акжол Кочкордун Бургансуу деген жеринде турган кезинде, Суусамырдагы Күрүчбек дегендин колу келип, анын айлын чаап, бала-чакаларын мал-мүлкү менен кошо олжолоп алып кетишет. Акише да колго түшүп, бир далай жыл кул болуп жүрөт. Анын өзүнүн агасы Орозойдун Ормон ханга жигит болуп кызмат кылганын угуп, Акише Күрүчбектин балдарынан качып, Ормон ханга келет. Аны Ормон хан жылкычы кылып алат да, атың жаман экен, мындан ары сенин атың Орозбак болсун деп атын өзгөртүп коёт. Акише жылкычы болуп жүрүп, эч ким үн чыгара албаган сурнайдан үн чыгарып, өнөрүн көрсөтүүнүн аркасында Ормон ханга жагып, сурнайчылык даражага көтөрүлөт. Ормон хан өлтүрүлгөндөн кийин Орозбак Кабыргага көчүп барат, аяктан Сагынбай төрөлөт. Сагынбай 12-13 жашка чейинки курагы ошо жакта өтөт, андан Кочкорго көчүп келишет. Орозбак 80 жашка чыгып өлөт». (Кыргыз ИА, инв. № 275)

Бул таржымалдын чын-төгүнүнө кепил болуу кыйын, бирок мен иликтеп укканыма караганда башкача да кабардармын.

Сагынбай көр оокаттын артынан көмөлөнүп-жумаланып жашап көнбөптүр, колдо барын элге таратып берип койчу экен. «Сакем Манас айтып, баланча элден 400 кер кашка жылкы, түкүнчө жерден мынча кой айдап келген» деп айтылат элде. Мүмкүн, апыртып айтылгандыр, мүмкүн, жарым-жартылай чындыгы бардыр. Неси болсо да тапканын эл менен кошо чогуу көргөн колу ачык, жоомарт киши болуптур. Анын марттыгы жөнүндө элде мындай бир кеп бар: «Шабдан баатыр Каркырада өтө турган чоң жыйынга Сагынбайды өзү менен кошо ээрчите барат. Аяктан ал олжо-буйлалуу кайтат, кой-жылкысын айдашып Алишер агасынын уулу Сыргамбет жанында.

Кочкорго Чоң-Кемин аркылуу жол тартат. Азыркы Кызыл-Байрак кыштагынын аягындагы «Лесхоз айылы» ошондо эле бар экен. Мында өлбөстүн жан айласынан жалданып эртеден-кечке тартаңдап тактай тилишкен бечаралар мал айдап келаткан Сагынбайды алыстан таанышат да, сыр билги немелер илбериңки учурашышат:

— Жолуңуз шыдыр, жолдошуңуз кыдыр болсун, Саке! Ылайым эле олжо-буйлаңыз көбөйүп, Манасыңыз узун элдин учуна, кыска элдин кыйрына жетсин! Биздей бей-бачараларга сооп болсун, аз да болсо олжоңуздан бөлүшө кетиңиз», — дешет. «Олжо» деген сөз Сакемдин кулагына өөн учурайт: — О, бачагарлар, олжолоп алгандай мен эмне, жасоол белем, бул өз эмгегим!

«Эртеден кечке тарктап
Тактай тилген эки акмак!
Олжоңдон таштап кет дейсиң,
Оңой бекен мал тапмак!»

—деп тамашага сала сүйлөп, өзү да борсулдап күлөт.

Алардын каржалган кебетелерине боору ачыган Сакем: — Шорпо-шилең ууртап, керегиңерге жаратып алгыла! — деп карагайчыларга эки кой таштап кетиптир.

Агын суудай аркырап, бир дем менен кеткен «Манасты» калемсаптын жылбаган жүрүшүндөй айтуу манасчылыктын салтында жок эле. Жазып жетише албай, бир жагынан калемсапты сыяга малууга араң үлгүрүп, эчак окуяны аягына чыга айтып

таштаган манасчыны кайра башынан түшүрүп, кайра-кайра айттыра берсең деги буга кандай адам чыдайт? А тургай «Манасты» жазууда кагаз-сыясына чейин өз каражатына сатып алып негизги чыгымын көтөргөн. Мүмкүн, он күн... отуз күн... макул, токсон күн чыдасын... Ал эми төрт жыл бою мындай шартка көнүп, моюбай отуруп берген Сагынбайдыкындай эрк кимде бар дейсиң!

«Миң жыл болгон бабабыз,
Бир кыйла сөзүн табабыз.
Жаныбыздан ичип-жеп,
Жаман кетти чамабыз.
Караганым өкүмөт.
Кагаз берген киши жок.
Калем, сыя дегенден
Кабар алган киши жок.
Эң болжоосуз көп сөзүм,
Саамай он бир кой сойдум,
Эки жылда мен өзүм.
Эмгек кылган көп сөзүм.
Чай-чамекке, кагазга
Элүү сом төлөп дагы өзүм»

— (Кыргыз ИА, архив. XVI) деп манасчынын өзү ырдагандай бар-жок оокатка кайыл болуп, ден-соолугунан да ажырап, үй-жайына да карабай болгон бардык күчүн, акыл-сезимин «Манаска», анын жазылып калышына кетиргенин азыр туюп турабыз.

Илимий комиссия «Манасты» жаздыруу ишин Ат-Башы, Нарын тараптарда жүргүзүүнү ылайык көрүшкөн. Анткени, Сагынбай үй-бүлөсүнөн алысыраакта жүрсө алаксыбай иш шар кетет деп ойлошкон. Бул негизинен туура болгон, бирок, үй-бүлөчүлүк турмушуна оорчулук катуу келиптир...

Эки үй-бүлөнүн (агасы Алишердин бала-чакасы менен) отун-суу, кийим-кече дегендей бардык түйшүк Сагынбайдын мойнунда болгон. Бир жагынан «Манасты» жаздыруудагы оор мүшкүл, экинчиден, ушул үй-бүлөчүлүк түйшүк анын кабыргасын кайыштырып, арыз-муңун айттырууга аргасыз кылган. Ал атайылап жазып, өкмөткө арызданган деле эмес экен, тек гана муну Ыбырай Молдо «Манастын аяктоо бөлүгүнүн соңуна минтип кыстара кетиптир:

«Көпчүлүктүн иши экен,
Көзүңөрдү салсаңар.
Жазып арызын айтат деп
Жаман көрбө баарыңар.
Алсырады арыз айтып,
Сагынбайдай карыңар.
Заруулардын сөзү көп...
Санааңарга алсаңар.
Карабадык, билбедик
Катын менен баланы.
Кайтарбай жүрүп ууру алды

Канча жылкы, малымы».

(Кыргыз ИА. XV 673—674-бет)

Мурда эл кыдырып, «Манас» айтып бир-экилеп болсо да мал айдап келе койчу Сагынбайдын үй-бүлөсү малы түгүл өзүн көргөндө зар болуп калышкан. Дагы жакшы, агасын жоктотпой эки үйгө тээк болуп, Сыргамбет бар. Ал кээде эркелей коюп, тамаша сөзүн айтып агасына жакын эле дешет.

Кеч күзгө таянып калган мезгил экен, узакка жоголуп кеткен Сагынбай балабакырасын көргөнү Кочкорго келет. Ансыз да жарытылуу мал-мүлкү жок, үй-бүлөсү ого бетер жакырлана түшкөнүн көргөн манасчы ичтен муңайым. Ошондо кыялы шок, тамашакөй Сыргамбет агасынын маңдайына отура калып, кадимки анын үнүнүн кырааты менен:

«Эки катын, алты кыз
Эптеп жашап жатырбыз.
Барга-жокко чыдап биз,
Баягыдан жакырбыз,»

— дегенде манасчынын көзүнө жаш тегерене түшүптүр.

Мүмкүн, Сагынбай «Манастын» көпчүлүк элге алтын казына, мурас болуп каларына ишенегенден кайра күчөп, демеп, чыйралып ыр нөшөрүн төккөндүр. Аны Ыбрай Молдо жазып жетише албай жаткандыр... Карылык... карылык келип калганын манасчы сезбей, туйбай койду дейсиңби?!

Жомоктун чети жаңы гана оюлду. Эски көкүрөк оорум кармабаганда Манастын тогуз тегине чейин айтып берип үлгүрөт белем. Кээде башым айлангансып да кетет, бул эмнеси?.. Манас атанын арбагы колдоп, Семетейге чейин айтып жете алар бекемин? Кагылайын кыргызым, өзүң жараткан «Манасты» берип кетсем арман жок дептир.

Ат үстүндө элкин бастырып, калк кадырлап тоскон жайда миң-миң сап дастанды айтып көнгөн манасчы үч-төрт жыл бою калемсаптын жорголошун тиктеп отуруп айтып берип, ушул улуу «Манасты» калтырып кетпедиби.

«Адабият чыгыптыр
Айткандардын сөзүнөн.
Жазган Молдо Ыбырай
Жаш акты эки көзүнөн.
Айткан акын Сагынбай
Адашты акыл-эсинен,

— деп Сагынбай ырдаганда «Манас» бөлүк толук жазылып бүтүп калган эле.

Манасты жазууда Ыбырай Молдонун (Абдырахмановдун) баа жеткис эмгегин баалоо биздин парз. Анын токтоо, сыпайы мүнөзү зирек, сезимталдуулугу Сагынбайга жагып калгандыктанбы, экөө жан күрбудай ынтымактуу иштешиптир. Бул сөзсүз «Манасты» ийгиликтүү жазууга чоң таасирин тийгизген болуу керек. Алар бирин-бири бел тутуп, бири-биринин муктаждыктарына жардам берип турушчу экен.

Кийинки жылдары Сагынбай оорукчал болуп калса да бар күчүн зарптап «Манастын» биринчи бөлүгүн толук айтып берүүгө үлгүрөт. Бул жөнүндө Ыбырай Молдо минтип жазат: «1926-жылы август айында «Манасты» 400 басма табакка

толтуруп аяктап, Сагынбай эсинен тайып, жарым жан болуп кала берип, мен кайта мугалимдигиме кириштим.»

«Манасты» капортолот жазып калган учур эле дешет, бир күнү мейманда отурушуп Ыбырай Молдо Сагынбайдан: «Саке, «Манастын» канчасын жаздык? — деп сураптыр. Анда ал чаранын белинен ылдый түшкөн тууралган этти көрсөтүп, «Момундан бир чоң алчы», — дейт. Ыбырай Молдо эттен колуна ыктап алгандан кийин Сагынбай: «Жазылбаган «Манас» эми дагы ушунча бар», — деп чарадагы этти көрсөтүптүр.

Демек, анда бул чоң жомоктун үчтөн биринин нак көлөмү 350 басма табакты түзсө, кеминде дагы 600 басма табактайы айтылбай, же 15—20 китеп манасчынын өзү менен кошо кеткен экен да!..

Кайран Сакем, чалкып жаткан мұхит тура! Семетей, Сейтек... дагы-дагы канчалары айтылбай калды. Ал «Манаска» караганда «Семетейди ченемсиз эргүү менен айтып, уккан жанды эсинен тандыраар эле дешет. Ошон үчүнбү, өзүн «семетейчимин» деп айтчу экен.

Сагынбайдын балалык чагы жөнүндө элде мындай кеп бар: Ал кезде козу кайтармай балдардын энчисиндеги жумуш экен. Ошо козу кайтарып жүргөн күндөрдүн биринде Сагынбай талаада уктап калат. Уйку-соонун ортосунда кулагына чакылдаган эле бир куштун үнү угулат. Ойгонуп кетсе оң ийинине каракучкач конуп алып сайрап отуруптур дейт. Сагынбай чочуп тура калат, каракучкач андан эки-үч кадам нарыта «кармап алчы» дегенсип, чакалактап сайрап жанынан кетпейт. Бала аны ана-мына кармап алчудай болуп артынан кууп жөнөйт, эми шап кармап аларда каракучкач ийинге кире качат. Сагынбайдын сунулган колу шагыраган чүкөгө урунат. Караса эле ийиндин оозу кызыл-тазыл түскө боёлгон кооз чүкөлөр.

Сагынбай бул окуяны төкпөй-чачпай атасына айтып келет. Орозбак анда 80ге чамалап калган кези экен, куудай аппак сакалын сылап туруп айткан дешет: — Балам, бу жарыкчылык ооматтуу-дөөлөттүү дүйнө. Ырыс жугушат, дөөлөт тайыйт, бакыт конот. Ийниңе конгон куш — бакыт! Бакыт жылоолоп башыңа конуп, ылайым эле ак жолуң ачылсын, уулум!

Ушул окуядан кийин көп өтпөй Сагынбай козу кайтарып жүрүп уктап калып дагы түш көрөт. Түшүндө ага ак сакал бир карыя жолугат. Анан ал ага «ач оозуңду, балам, алтын шилекейимди чачыратайын, мындан жаман болбойсуң» дейт. Ал коркуп оозун ачпайт. Абышка «Манас» айткың келеби деп сурайт. Сүйүнүп кетип Сагынбай «ооба» дейт. Тиги киши анда мына деп туруп шилекейиби, кумубу оозуна бир нерсени чачыратып жиберип, көздөн кайым болот.

Дагы мындай бир кеп бар. Сагынбай чечек менен ооруп жатып калат. Чечек чечилбей бала кыйналып, жөөлүп бир немелерди айта берет. Ошентип жатса сырттан дүбүрттөгөн аттардын дабышы угулат. Бул эмнеси каракчы уурулар чапканы келдиби деп ойлойт ал. Ойгонуп кетсе түшү. Эртеси дагы түш көрөт. Түшүндө кең талаага катар-катар тигилген аппак чоң боз үйлөр.

Боз үйлөрдүн тегерегине чоң-чоң зоот аттар байланып турат, алардын жанында дөбө-дөбөлөнүп үйүлгөн жарак-жабдыктар жатат. Сагынбай четки боз үйгө кирсе жалаң эле лүкүйгөн чоң-чоң кишилер отурат. Алардын бирөө кел балам деп Сагынбайды жанына отургузат. Үйдүн тиги бурчунда, бу бурчунда деле күпүлдөп «Манас» айтып жаткан

кишилер. Аларды шылдыңдап бир ак куба киши күлүп отурат. Аны беркилер анча таназар алышпайт. Бир кезде ошол ак куба киши сен эмнеге отурасың деп Сагынбайдан сурап калат. Сагынбай жооп кайтаргыча алиги жанына отургузган киши: «бу бала «Манас» айтат экен» дейт. И, айтсын дешип баарысы тең Сагынбайды карап калышат. Бала «Манас» айтканды билбейт элем дейт. Ошондо локуйган бир чоң кара киши айбалтасын жаркылдатып, «Манас» айтпасаң чаап салам деп ордунан бери козголгондо жаңкы киши: «Кокүй, чаап таштайт, айтам де! — деп аны түрткүлөйт. Айбалтасын кармап турган киши айтасыңбы, жокпу, деп жакындап келатканда Сагынбай коркконунан айтам деп жиберет. Ушул арада отурган кишилердин баары үйдөн дүр коюп чыгып, аттанып кетишет. Ойгонсо Сагынбайдын жүрөгү лакылдап калыптыр.

«Убадага» туруп ошондон кийин Манас» айтып калыптырмын деп Сагынбайдын өзү тамашалап айтчу экен.

Ормондун айылына атактуу чоң манасчылар Чоңбаш, Балык, Келдибектер такай келишип, апталап «Манас» айтып жатышчу дейт. Мүмкүн, идереги бар кичинекей Сагынбайга алардын таасири тийгендир.

Агасы Алишер да «Манасты» дурус айтчу экен. Алгач «Манасты» Сагынбай ушу агасынан үйрөнүптүр.

Бир күнү Алишер экөө козу кайтарып жүрүшсө тээ ойдогу боз үйлүү айылда көп ал байланып турат, кыясы той-топур, оюн-тамаша болуп жаткан өңдөнөт. Алишер козулардын жанына Сагынбайды таштап, өзү урган бойдон айылга түшүп кетет. Канча чыдаганын ким билсин, Сагынбай да анын артынан жете келет. Алишер баягы адатынча топ ортосунда семетейди күпүлдөтүп айтып жатыптыр. Эл ичинен кимдир бирөө: Орозбактын мобул уулу да «Манас» айта коюп жүрөт дейт. Көпчүлүк айтсын, айтсын дешип Сагынбайды ортого отургузушат. Ал «Семетейди» Алишердин токтогон жеринен дароо баштайт, элден саал сүрдөп үнүнүн каргылданганы болбосо, жалпылдап айтканы тың. Элдин «Баракелде!» деп сүрөгөнү анын бүйрүн ого бетер кызытып, чапкан аттай женөгөндө инисине айран таң калган Алишердин кубанычы бөтөнчө болуптур. Бир аксакал киши ордунан тура калып: «Өзүбүздүн манасчыбыз быякта жаткан тура. Бар бол, уулум! Өркүнүң өссүн! Оомийин деп алакан жайганда эл да алкап, ак батасын берет. Жанатан бери дендароо болуп отурган Алишер эми акыл-эсин жыйып, Сагынбайды дегдеңдетип үйүнө ээрчитип жөнөйт. Анда Орозбактын каза болгонуна эки-үч жыл чамалап калыптыр. Болгон окуяны энесине айтып, аксарбашыл өткөрүшөт. Ошондон кийин Алишер «иниме бердим» деп «Манас» айтканды койгон дешет.

Өмүрүнүн акыркы жылдары Сагынбай кандайдыр бир себептер менен көлгө көчүп келип жашап калат. Ал мүрүнкүдөй болбой ал-күчтөн тайып, оорукчан болуп калган эле. Кочкордогу туугандарына барып келгенден кийин эски көкүрөк оорусу кармап төшөккө жатып калат.

— Мал болуудан калдым окшойт, байбиче, туугандарга кабарла! Келип алып кетишсин, касиеттүү Кара Кочкорум көздөн учуп турат. Дүпүрттөп Манас ата чоролору менен күндө бир маал келип кетишчү эле, алар да келишкенин коюшту. Баш-аягы чексиз бир туңгуюкта жүрөм, — деп ал Мария байбичесин жанына отургузуп алып айтат.

Төрт түлүк мал отко тоюнуп, эл жайлоого көчө баштаган кез эле дешет, кабарды уккан Сыргамбет араба айдап келет.

— Келгениңер дурус болду,— дейт Сагынбай алсыз колдору менен Сыргамбетти сүйөнө кармап, — касиетинен айланайын кырк чоро, алардын бейити Кара Кочкордо эмеспи, мени ошоякка жеткиргиле. Ата конушуман топурак буюрсун. Кырк чоро дүпүрөп түндөтөн бери жүрүшөт, алып кетебиз, жүр дешип кетпей коюшту.

Эртеси Сагынбайды арабага жумшактап жаткырышып алып жөнөшөт. Орто Токойго жеткенде күн кечтеп калыптыр. Түнөп, эртеси жолго чыкмай болушат. Күн кылкылдай батып бараткан кез экен. Сагынбай жаркыраган күндү муңайым тиктеп: — Сен батсаң, кайра чыгасың. Жарадарларыңдын күнү ушинтип өчөт тура... О, кудай! Мунусуна да шүгүрчүлүк деп өзүн-өзү жубатат.

Анын эртеси алар Семиз-Белге жете келишкенде күн чайыттай ачылып туруптур. Ары Сарычаттан өрдөй бергенде асманды ала булут каптап, өткүн төгүп жиберет. Ахвалы кыйындап онтоп сүйлөп калган Сагынбай өткүнгө жүзүн тосуп:

— Карагылачы, мага нур жаап турат! — дейт. Бул анын эң акыркы сөзү экен, ошондон кийин Сагынбай тилден калыптыр.

Жапар КЕНЧИЕВ, Омор ЕРКЕТАНОВ

Сагынбайдын Дүрдүкүнө келиши

1967-жылы Кегети геологиялык чалгындоо партиясы тапкан «Түйүк полиметалл» кенин чалгындоо ишине катышып калдым. Ал жерде геологдордон башка он чакты үй токойчулар бар экен. Өзүнүн малын багып, ошерге отурукташып калган карыя Султан уулу Бегалы деген мыкты санжырачы, эл арасындагы уламаларды көп билген адамга ошол «Түйүктан» жолуктук.

Бир күнү ал киши Дүрдүн айлына кадимки Сагынбай манасчынын келгенин айтып калды.

Мал төлдөп бүтүп, эл жайлоого чыгууга кам көрүп калган мезгил эле. Дүр өзүнүн мечитин салдырып бүткөн. Ал азыр Сайлыкта мектеп болуп турат — деп баштады. Айылдаш жана Дүрдүн жакын адамдары болгондугумдан ал кишинин майда-чуйда иштерин мен бүтүрчүмүн. Бир күнү Дүр: «алтымышка жакын эркек козуну биттебегиле. Биттесеңер арыктай түшөт. Манасчы Сагынбай келет! Ошого союлат! — деп бирөөгө тапшырма берип жаткан экен. Көп узабай Сагынбай манасчы да бир күнү келип калды. Жакшынакай, кызыл жүздүү сулуу адам экен. Ал киши өзүн «Семетейчимин» дегенин өз кулагым менен уктум. Үнү да сонун, айткандары адамды эриткен даана экен деди.

Ал киши жалаң эле «Манас» менен «Семетейди» айтпастан: «Алтын Көкүл, Эр Төштүк», «Абай менен Күбөйдүн чатагы», «Алтын сакал Айкожо», «Катагандын хан Кошойунун эрдиктери», «Санат ырларын», «Кыз узатуу» ж. б. көптөгөн дастандарды айтып берген экен.

«Кыз узатуусунда» бир жетим кызды күйөөсүнө узатып жатып, күйөөсүнө кубалатышкан. Ошондо бечара кыз аттан жыгылып буту үч жеринен сынат. Ошондо кыздын айткан арманы:

«Жашымда калып атадан,
Айырды кудай ападан.
Алты жаштан бери жакка,

Арылбай келем кападан.
Алла таала жараткан,
Азапка неге жасаган!
Он үчкө жашым жете элек,
Оюмдан апам кете элек.
Оюну менен курусун,
Оюлгур кызмын секелек!
Жетимдик чулгап шоруна
Жеңенин түштүм колуна
Желпинип жеңем урушса,
Жеменин күйдүм чогуна!
Көзүмдүн жашы сел болду,
Көөдөнгө кайгы чер толду.
Жеңенин иши курусун,
Көңүлүм чөгүп кор болду.
Узатмак болду күйөөгө,
Каяктан жашым кургады.
Улгайып калган киши экен,
Алланын иши бул дагы.
Кечкил тумшук кең таноо,
Адамдын окшойт урганы.
Бакырчаак жаман төөгө окшоп,
Обдулуп өйдө турганы.
Мойнунун кири беш эли,
Жуубаса керек эзели.
Жылас болсун бардыгы,
Жылытсын кантип чекени.
Томпой ооз орсок тиш,
Тоодогу жүргөн каманбы.
Өмүр бою ушинтип,
Кайнаган шордо каламбы?
Азапка салбай апаке,
Ала жат мендей балаңды.
Тору атка мени мингизип,
Той шаанисин билгизип,
Тору атым турду тыбырап.
«Жеткирбей кач» деп күйөөңө,
Жеңелер турду шыбырап.
Кутулуп такыр кетчүдөй,
Кубанып жүзүм кубулат.
Камчы басып жөнөдүм,
Кагылайын энеке,
Кайгыга неге төрөдүн?

Кагылайын жараткан,
Кайсыныңа көнөмүн!
Арам өлгөн тору кашка.
Алып учуп жөнөдүң.
Ийинге бутуң тыгылып,
Ыйладым боздоп жыгылып!
Чаң болуп жаттым тура албай,
Чагылган тийген куландай.
Таранчы болуп быпырап,
Тартылбайт бутум зыркырап,
Үч жерден бутум сыныптыр,
Үч аштоо жилик быркырап.
Жылгындуу колот кайыңды,
Санаалаш жарым болбоду,
Саргарсам билер жайымды,
Текелүү булак кайыңды,
Теңтуштан кудай айырды.
Телмирип батсам санаага,
Теңтуш жок билер жайымды.
Саймалуу тердик жабылуу,
Шакшакта бутум таңылуу,
Көк настуу тердик жабылуу,
Көнөктө бутум таңылуу.
Алача көкүл ак тулпар,
Алайга жетпей аксады.
Айла жок эми кантейин,
Алланын ушул жазганы.
Кайырчы кулак кара атым,
Кашкарга жетпей аксады,
Кантейин тагдыр ушу экен,
Теңирдин ушул жазганы.

Раматылык Ысмайыл Борончиев залкар манасчы Сагынбайдын ырчылык талантын бир жерде олтурганда айтып берген эле.

«Сагынбай залкар манасчы гана болбостон, мыкты ырчы да болгон экен деди. Биз ал кишинин айткандарына кулак төшөп тымтырс олтурдук. Бир сөзүн да текке кетирбөөгө аракет жасадым. Уккандарымды унутпаган, ырды бат жаттап ала коё турган менде да анча-мынча шык бар эле. Эртеси ошол уккандарымды дароо кагаз бетине түшүрдүм.

Раматылык Ысмакем да артист болуп эл кыдырып жүргөн кезинде өзү кошо ээрчип жүргөн Калык, Осмонкул, Мураталы, Актан, Карамолдо, Молдобасан сыяктуу нукура таланттардан уламыштарды үйрөнгөн экен. Ошонусунун пайдасы тийип, Алымкул ырчы өлгөндө «Кош Алымкул» деген кошогун чыгарганын да айтып олтурду.

Бир жолу Кочкордо сарбагыш элинин бир кадырман адамына аш берип ага жарчы кылып, Калмурза менен Сагынбайды дайындашат. Ашка атын чапканы, тамаша көргөнү ар кай жерден көп адам келген экен. Бирок конок камы толук көрүлө электе келишет. Ал кезде «милдеттүү конок» деп ар бир конок алуучу үйлөргө союш камдашкан. Эртерээк малын союп коюшса союшу түгөнүп калышы ыктымал. Ошондо Калмурза менен Сагынбай элге жар салат:

Калмурза:

«Ашка келген калайык,
Келиптирсиң эртелеп.
Бүгүн конок алгын деп,
Урушпагын желкелеп.
Сабыр кыла тургула,
Союш маалы эртерээк!
Бүгүн конок алынбайт,
Эртең аты чабылбайт.

Сагынбай:

Жакшы адамдын пейили,
Жамандыкка малынбайт.
Туура сүйлөп иш кылган,
Тууганына таарынбайт.
Бүгүн тамырыңды таап жат,
Кудаң болсо кууп жат.
Теңтушуң болсо терип жат,
Конок келсе кой сойгон,
Илгертен калган салтыбы,
Колунда барын аябайт,
Меймандос кыргыз калкыбыз.
Эртең конок алынат,
Буюрган тамак табылат.
Ак майга тоюп аласың.
Ачкамын деген жаңылат.

Ошентип экөө чогулган элди жүйөөлүү ырлары менен тааныш-тамырларына конуп келүүгө чакырган экен. Эртеси да жар чакырышат. Экөө дайыма бирге жүрүшкөн экен. Кандайдыр бир себеп менен Сагынбай бөлүнүп кетип кайра келет. Сагынбай жок кезде Калмурза Жумгалдын бир манабын мактап он сом алыптыр. Ал кезде акча баалуу. Бир кой элүү тыйын. Он сом эки кара. Калмурза кайтып келген Сагынбайга:

«Он сом алдым олжого,
Манабын мактап Жумгалдын,
Оозуңдун жок салуусу,
Ошондон сен кур калдың»

— десе, анда Сагынбай:

Чалгынга чоңу баруучу,
Чабалы үйдө калуучу!

Соорунга чоңу баруучу,
Сонундап олжо табуучу,
Солдоюп үйдө калганы,
Соогатка теңин алуучу»

деп ырдап жатып он сомдун беш сомун алды дейт.

Бир жолу Сагынбай Жумгалдагы кадимки Көкүмбайдыкына барган экен. Балким Көкүмбай өзү чакырганбы? Бул окуяны ошол айылдык мыкты манасчылардын бири Багыш Сазан уулу өз оозунан айтканын кийинкилер кеп кылышкан. Балким Багыш ошол Сагынбайдан таалим алганбы деген да ой бар. Таалим алса алгандыр. Менин андан кабарым жок. Бирок «Багыш айтчы эле» деген уламышты укканым бар. Сагынбай бир топ күн коно жатып «Манас» айткан экен. Ага атайын өргөө көтөрүлүп, кызматына келиндерди, жигиттерди койдурган.

«Берекелүү кең Жумгал,
Жерине келдим атайы.
Курманкожо — Кулжыгач,
Элиме келдим атайы.
Көкүмбай менен Курмандай,
Тууганга келдим атайы.
Ачылсын бүгүн абазым,
Айтылсын далай санатым!
Аманбы тууган, ага-ини,
Жергеме келип турамын,
Жетилип чалган канатым!»

— деп, жер-суунун ийне жибине чейин калтырбай кошкон экен.

Сагынбай бир топ күн жүрүп калат. Бир күнү «Торгой менен жылаан» деген бир дастанды айтканы уккандардын эсинде калган. Анда байкуш торгойдун бетегенин түбүндөгү беш балапанын соргону кара чаар жылаандын келгени баяндалат. Алсыз торгойдун амалы кетет. Балапандар болсо өлүмдөн капарсыз ооздорун ачып тамак сурап уяда. Торгой байкуш чырылдап жылаандын жолун тороп аракет кылгансыйт. Бирок колунан эмне келсин. Ага болбой зордукчул канкор шилисин түйүп, оозун араандай ачып жаш балапандын бирөөнү жаңы эле жутмак болуп камынат. Шордуу эне бул жаманчылыкты көрбөй өлүш үчүн тырпырап жатып калат. Алла тааладан жардам келип, торгойдон алда канча кичине ийнеликке окшош, бирок канаты жок «жаа» деп аталган жандык уянын кырына жашынып жатып, кандуу чеңгелин салып келе жаткан канкордун эки көзүн чукуп салат. Торгойду эс алдырат. Тилекке каршы бул улуу манасчынын чыгармасы эл оозунда толук сакталбаган. Айрым гана үзүндүлөр калган. Муну Багыш айтчу экен. Ал кишиден толук жазып калган киши болгон эмес экен.

«Кара чаар жылаан октолуп,
Каршы алдын тоскон жок болуп.
Ийрилип жаткан кан ичээр,
Ийинден чыкты козголуп.
Кактанып күнгө жаткан соң,

Курушу бир аз жазылып,
Бирок курсагы калган ачыгып.
Бака менен чычкандан,
Күнүгө сорот далайды.
Убалга канкор карайбы?
Чымчыктан сорду канчаны,
Жакында жандар калбады,
Кезиккенин арбады.
Ачыгып калса оңбогур,
Атүгүл,
Асманда кушту арбады.
Эми адырды көздөй бармакка,
Ал жакка бүлүк салмакка
Атырылып сойлоду,
Арамдык ишти ойлоду.
Аябай жабыр тартышкан,
Ар түрдүү жандар ойдогу.
Ой жакты бүтүн бүлдүрүп,
Адырга келди тойгону.
Уяга жакын калыптыр,
Кара чаар уулу жыланың,
Кагылайын жараткан
Кандай айла кыламын?
Кандуу жаш көздөн шорголоп,
Кайгырып турган убагым.
Кутургур кайдан ойлосун,
Куураган жандын убалын.
Айланайын жараткан,
Өзүңдөн жардам сурадым

Тилекке каршы, улуу манасчынын ушул өңдүү чыгармалары бизге толук жеткирген адам болбоду. Улуу манасчынын ырчылык мурастары да келечекте толук жыйналары шексиз.

Чөдөн БОЛСУНАЛИЕВ

Манасчы жөнүндө укканым

Азыркы кыргыз элинде манасчы Сагынбай менен Саякбайдын аттарын укпаган адам жок. Мен кыргызмын дегенден төрт ооз Манастын үзүндүсүн айта билбегени да жок. Мен да ошолордун биримин.

Чоң атам Дүйшө Сагынбай Орозбаков менен жашы кичүү болсо да жаны бирге адамдардан болгон экен. Дүйшө орто дыйкан, оокатка тыкан жана кат билген киши эле. Сабаттуулугунан түрк тилинде басылып чыккан китептерди көп окуган. Укканын эсине туткан — куйма кулак адам болгон. Кийин 60 жаштан ашканда, эки көзү кызара баштап «кызыл көз абышка» болгонун түнкүсүн боз үйдө жагылган оттун жарыгына элге казал окуй бергенинен көрүүчү. Өзүнүн бир кичине сандык, анан орто куржундун

эки көзү толтура китептери бар эле. Алары 1937-жылы өрттөлүп кетти. Себеби белгилүү да...

Сагынбайдын биздин Ат-Башы, Нарындагы элге жакындыгынын бир себеби, өзү менен уялаш Бакдөөлөт деген карындашы, Ак-Муздагы Абдырайдын уулу Чойбек дегендин аялы экен. Көргөн элдердин айтуусунда Бакдөөлөт өтө сулуу, төрөбөгөн жана акылдуу ургаачы болгон. Ошол мыктылыгынан Октябрь революциясынын алдында Чойбек Бакдөөлөттү өзү менен кошо Мекеге ала барып келген дешет. Алар Мекеге жөнөп жатканда чоң карала ат минген Сагынбай:

Айткан менен сөз жетпейт,
Айланып кайра келишке.
Астыртан айдап, «жүрү», — деп
Чакырган экен периште.
Бири эркек, бири кыз,
Экөө элек уядан.
Эгизимден айрылып...
Эңкейип турам кыядан,

— деп аягын айта албай, өпкөсү көөп ыйлаптыр. (Чойбектин тукуму азыр Ат-Башы районунда Ак-Жар айылында жашашат).

Сагынбай ашта, тойдо жарчы болгону да бар. Бир мисал, азыркы Ат-Башынын Ак-Музунда турган Каракойчу Тоголоковдун атасы Тоголок бала кезинде Соң-Көлдө бир ашта Чородон чыккан атактуу Көбөй менен эңишет. Көбөй Тоголоктун билегине тизгинди илмек салып, колунун эти териси менен сыйрылат, Тоголок Көбөйдүн сакалын жулат. Чыр болуп, байгени тең бөлүп берет. Ошондогу аштын жарчысы Сагынбай мындай деп ырдаган экен:

Бала балбан Тоголок,
Көбөйгө болдуң тогонок.
Ободон булут тундурган
Сенин атаң Тилекмат
Чекилдектин тобунда
Кодоңдун бутун сындырган.

Манастан тышкары ырдаган учурларда, Сагынбайдын ырларынын басымдуу көпчүлүгү санат ырлары болгон. Ошол ырлардын айрымдарын эске салып көрөлүчү:

Кур семирген кунандаң,
Арык да болсо ат өөдө.
Сан малдуу сараң байлардан
Сарамжалдуу март өйдө.
Бедери жок түбардан
Бек токулган мата өөдө.
Медери жок туугандан
Бек айтышкан жат өөдө.
Ободон булут уюса,
Мойнуңдан тамчы куласа,
Үйүң да болсо тышка тең —

Көтөрүп койгон кышка тең.
Жаман менен баш кошсоң,
Таң атпайт да, кеч кирбейт,
Жамбашка өткөн сызга тең.
Тантык менен сүйлөшсөң,
Жарыбайсың сөзүнө,
Татыбаган тузга тең.
Карынын болсо нускасы,
Каркыралуу кызга тең.
Кылымдан издеп бирди тап,
Кырдан кыркты күткүчө,
Кылармандан бирди бак.
Элиңден издеп бирди тап.
Эсерден элүү күткүчө,
Элпектен издеп бирди бак.
Алгыр болсо тайганың,
Алтындан таап, каргы так.
Адырда аңга жетпесе,
Айлансын аштан, башка чап.
Күлүк болсо тайганың,
Күмүштөн таап каргы так,
Күйөр тууган жок болсо,
Күлө багып жатка жак.

Эсимде калгандары ушул. Мындан бөлөк жашчылык, же жашап калгандагы арманыбы, мындай ырлары бар эле:

Көк көгүчкөн көктө ойнойт,
Көлөкөсү жерде ойнойт.
Жибек менен уз ойнойт,
Жигит менен кыз ойнойт.
Касаба жерде кар жатат,
Ботосу менен нар жатат.
Жеңеси менен кыз жатат,
Жез оймоктуу уз жатат...

Дагы эң акыркысы, Сагынбай карып калган кезде, Ат-Башынын Үйүрмөсүнө барып, Шадыкан деген жигиттикине конот. Ал кишинин Болду деген кара тору сулуу колуктусу болуптур. Эртеси чоң атам жолугуп, «кайдан келатасың?» десе:

Тетиги, жакага салган жаңы там,
Саадаттын уулу Шадыкан
Ошондо түндө конгомун,
Тойгонум менен оңбодум.
Болдуну көрүп боздодум,
Карылыктан козгодум...

Бул жашы өтүп калган адамдын арзып, жаш кезин сагинуусу го? 1941-жылы кышында чоң атамды бир топ күнү убара кылып жүрүп, дептердин 80—90 баракчасына, Сагынбайдын ырларын, «уурунун казалын» (нарындык тынымсейит уруусунан Жакып-Чоңбаш ырчынын, Ысык-Көлдөгү Кетирекейдин жылкысын уурдаганы барып, колго түшкөнү), «Думананын казалын» жана жергиликтүү ырчылардын ырларынан, айтыштарынан жазып алгамын. Ал киши мен үлгүрүп жазгыдай айтып бере албайт, улам кайра башынан баштайт, анан жаңылат, же таштап кетет.

Бир күнү үйдө чоң энем, чоң атам экөөнү угуучу кылып, бакылдап окуп жаткам, алар да ыраазы болуп жалынышып турду эле, үстүбүзгө өз атам болсунаалы кирип келип, менин колумдан дептерди алып туруп, отко салып жиберди. Көп сүйлөбөгөн киши эле, «мени силер каматканы жүрөсүңөрбү?» — деди. Биздин да үрөйүбүз үчүп калды. Арабай деген киши «менин итим Германга ок ташыппы», деген сөзүнөн эле камалып кетип өлгөн. Мезгил коогалуу болчу. Жүрөктүн үшүн алып салган да...

Илгери Сагынбай тирүү кезинде күзүндө чөп, эгин жыйналган мезгилде биздикине келип чоң атамды ээрчитип кетчү экен. Ошондуктан чоң энем көп айтып калар эле: «эл кыштоого түшкөндө эле чоң атамды «куучулары кууп» кетчү. Үйдү бүт эле мен багуучу элем, — деп. Ошол «куучусунун» дагы бири Нарындын Жан-Булагынан Күрөңкөй сурнайчы болгон (Күрөңкөй кылымдын башы ченде өлгөн).

Сагынбай «Манас» айткан жеринде чарчаганда «эми Молдо Дүйшө, сен элге эрмек болуп турчу, мен эс алайын», — деп чоң атамдын билгенинен эки жолу элге «Манас» айтып бергенин уктым.

Биринчиси, 1938-жылдын кыш айында Көбөн деген киши өлдү. Экөөнүн бир-бирине убадасы бар экен, кимибиз мурун өлсөк, тирүүбүз өлүк сактаган үйдө таң аткыча олтурган элге эрмек бололу дешкен. 1—2 күн мурда да эскериптир. Кыштын суук, узун түнүндө өзү да уктабай, абышка-кемпирлер да уктабай угушту (Көбөйдүн балдары Ат-Башыдагы Ак-Моюнда).

Экинчи жолу, 1939-жылы жайында Туюк-Богоштуну жайладык. Бир күнү кечке жаан жаады, кошунабыз Эшкаранын Байбосуну «Бай куруду» жасап, козу сойду. Эти казанга түшкөн кезде, отургандар: «Эми, Дүкө, сенин «Семетейинди» сагындык» дешип суранышты.

Ошондо маркум чоң атам эт бышымча «Семетейдин Үргөнчтү кечкенин» айтты. Үнү ичке, мукамдуу да эле. Балалыгыбыз го, тим эле көз алдыма ушул бүгүнкүгө чейин Күлчоронун Тайбуурулдун түздө оозун кое бергени, Үргөнчтүн кирип турган кезинин сүрөттөлүүсү. (бул Сагынбайдын айтуусунда өтө көп орунду ээлеген). Сагынбай да өзү бүткүл «Манас» үчилтигинен ушул үзүндүнү жакшы көрүп, көп айтуучу экен.

Сагынбай өзүнүн манасчы болуп калганын, үч жолу аян бергенинен го,— деп эсептептир. (Манасчылардын баарында бүт ушундай аяндар болгонун айтышат).

Эң алгачкысында, атадан жетим калышкан жаш кезинде, Кара-Коодо (Кочкордо) кара тумоо менен ооруп калат. Уйку-соонун аралыгында бирөө ойготот. Ойгонсо, боз үйүнүн ичи жарык, үйү эң эле чоң экен, ичинде бирөө: «Мына буларды жакшы таанып алгын, кийимин, курал-жарагын, минген атын ушул көргөнүңдөй айтып жүр. Бул

Манас, тигиниси Бакай, мына булар Алманбет, Чубак, Сыргак» — деп баарын көрсөтүп чыгат. Эртеси айыгып калган. Экинчисинде, күздө эл жакага түшкөн убакта, Сагынбай дөңдө сүйлөшүп олтурушкан чалдардын кебине кулак төшөп олтурган болот. Тээтетиги Кара-Коонун күн батышынан сандаган жарактуу көп эл күн чыгышка самсып кетип жатат.

Ошолордун алдыңкы тобунан бирөө бөлүнүп чаап келип: — Сагынбай, тигине Манастын колу Бээжинге жөнөп баратат. Манас сени бир козу берсин, — деди дейт. — Макул, берейин, — дептир Сагынбай. Тигил атчан адам кайра чаап жөнөгөндө, айылдагы иттер жабыла үрүп узатышат. Абышкалар иттерге таңданышып, куру талаада эле чогулуп үрүшүп, кутурушкан го деген ойду айтышат. Анда Сагынбай, тетиги көп элден бирөө келип, Манастын колу Бээжинге жөнөп баратканын айтып, козу берсин деп Манас суратканынан, макул десем кайра чапкылап жөнөгөнүңөн биздин иттер ошого үрүп жатпайбы, — деген экен. Дөбөдөгүлөргө жер жайнаган көп эл да, келген чабаганчы да көрүнбөптүр. Болочок манасчынын атасынын иниси (аты жадымда жок) бир козу союп, түлөө жасайт. Айлында сыркоо адам суу ичкен экен, «көк сорпо» деп, ал козунун бир кашка жилигин суратып кетет. Эл тамак ичишип, балага бата беришет жана «Манасты» айтып жүр деп эскертишет. Сагынбайдын түшүндө баягы келген адам жанагы союлган козуну өңөрүп жүрүптүр, Ал козунун бир кашка жилиги жок экен Ошондон баштап адегенде өзү жалгыз жүргөндө, анан теңтуштарына айтып, бара-бара элге айта баштайт.

Үчүнчү көргөн белгиси: күздө бир адырлуу жерде, жаш, азоороок төөгө эгин артып жетелеп, өзү да чалпоо жылкы минип келатса, ат, төөсү экөө тең бир мезгилде үркүп, Сагынбай жыгылат, унаалары колунан чыгып качат. Өзүнүн да эсинде жок эмне айтканы. Айтор, бир аздан соң бирөөлөр артынан айдагансып эки унаасы өзүнө кайра келет.

Сагынбай өзү бойлуу, олбурлуу, канчырынан кан тамган сулуу киши болуптур. Коңур-бийик кооз үнү менен «Манасты» кызып айтып киргенде, тизелеп чөкө түшкөн калыбында төрдөн коломтого, кайра коломтодон төргө жылып айтуучу экен.

Сагынбайдын дагы бир өзгөчөлүгү «Көкөтөйдүн ашын» жорго сөз менен:

Көкөтөйдүн ашы болуп,
Көп жыйындын кашы болуп,
Көкжал Манас башы болуп,

— деп көпкө айтуучу экен. Сагынбайдын вариантында Манастын жатындаш Карлыгач аттуу карындашы болот. Сагынбай жеке эле «Манасын» айтып, ырларын ырдабастан, чукугандай сөз тапкан чечен да болуптур. Бир жолу Сагынбай «Манас» айтканда, бирөө эски кымкап бериптир. Кымкапты кармалап туруп манасчы: «Бул оокаттын эки аты бар эле, «кым» анан «кап» — деген. Эми мунун «кымы» кетип, «кабы» калыптыр», — дегенде, сый ээси уялып белек тартуу берген экен.

Калсынбүбү КАДЫРКУЛОВА

Сайнап байбиче:

Мен кичине кезимде тайэнем Сайнап көп нерселерди айтып берчү, анда мен анчалык маани берип түшүнбөпмүн.

Атаганат, азыр болсо кана! Көлөмү 250 миң саптан турган «Манасты» элге калтырган улуу манасчынын байбичеси Сайнап Сагынбай абышканын маараке тоюн күтүп жүрүп, 1969-жылы 1-апрелде каза болгон, тайэнемди эстегенде аябай зээним кейип кетет. Тайэнем өзү токтоо, жоош-момун, көп сүйлөбөгөн, колунда барын аябаган адам болгон. Мени үч айлык кезимден баштап 7-класска чейин колунда тарбиялады. Таята-тайэнемдин Токтобүбү, Бурулбүбү, Назырбүбү, Аманкул, Жаманкул, Бүбүйра деген уул-кыздары болушкан.

Эскерүү

Тайэнем: «Абышкам өзү балжайган сары киши эле, бирөөгө катуу айтчу эмес, эгер айтып калса күнөөгө баттым деп аябай өкүнчү. Жумгалдык саяктардан болгон. Кайын атам сурнайчы, кошокчу, жомокчу экен. Ормонго сурнайчы болуп көл тарапка барганда 1867жылы абышка төрөлүптүр. Балалык чагын мына ошол Көлдүн кылаасында, коктү-колотторунда козу кайтаруу менен өткөрүптүр.

Күндөгүдөй эле бадыракты чөнтөгүнө салып алып, козу кайтарып тоого чыгат. Күндүн ысык илеби талмоорсутуп көзү илинип кетет, түшүндө чымчык кумга конуп, сайрайт. Эч качан жолуктурбайт мындай чымчыкты. Абышка бадыракты оозуна бирден салып ага таң. Чымчык болсо кумду чокулап секирип жанына келет, тик асманга учуп чыгып, абышканын башына конуп, ийinine секирет, оозун ачып ага таң калып башын бурса оозуна бир нерселерди бүркөт, чымчыкты кармаганча көздөн кайым болот. Ойгонсо чак түш, оозунда кандайдыр бир бал татыган аппак суу бардай туюлат.

«Манас» айткысы келип буулугуп турган, жер дүңгүрөп, чоролор дүбүрттөп, жер жаңырып келип калышат. «Манас» айт деп кыйнашат, эси оогончо көзүнө көрүнгөндүн баарын айтып, үйкү-соонун ортосунда эсине келет. Өзү жалгыз коктунун ичинде, элеңдей козуларды айдап үйүнө кайтат. Кийинки күндөрдө агасы Алишер экөө козу кайтарып чыгат, уялып «Манас» айтпайт. Күндүз кечке чейин артынан кимдир бирөө кыйнагансып илең-салаң болуп кеч киргизет, түнкүсүн Манас менен алпурушат. Эртеси эртең менен айылда чоң той болуп, «Манас» айтыш үчүн агасы Алишер кетип калат. Өзү жалгыз козу кайтармак болуп коктуга жөнөйт. Козуларды бетке жайып жүрсө ээн талаага чоролор аны дагы кыйнайт. Ошентип «Манас» менен алпурушуп эсине келсе козулар тарап кетет. Ары-бери чуркап аябай суусайт. Коктунун төрүндө козулардын маараганы угулат, ошол козулардын маараганы угулган жакка басып барса жапжашыл жерге тигилген көз кунарын алган аппак боз үйгө түш болот, каны каткан, суусун сурап көрсөмбү деп ойлонуп боз үйгө баш багат. Төрдө куудай болгон аппак сакалчан, чүкөдөй киши олтурганын көрөт. Сакалчан кишиге салам айтып босогого туруп калат. — Тиги ашканадагы суусундан куюп ич, кудай жакшы көргөн жан экенсиң, ошол калыбыңан жанба, — деп айтат ал. Сүрдөп, калдаңдап ашканага кирет, сандык үстүндө турган көөкөрдү көрөт. Жанында чөйчөк. Чөйчөктөн кичине эле кымыз ичет. Түгөтө албай коштошуп боз үйдөн чыгат, күндүн ысык аптабы төбөдөн өтөт, оозунда бал татыган кымыз күч болуп козуларды топтоп эрте эле үйгө жөнөйт. Ал күн сайын ушул жерден өтчү экен. Мурда мындай боз үйдү көрчү эмес, аябай таң калат. Анан коюн короого кийрип коюп агасы Алишер кеткен тойго жөнөйт. Алишер элдин ортосунда «Манас» айтып жатканын көрөт, акырын жылып жанына барат. Сагынбайды көрүп

Алишер токтоп калса, ал ошол жерден улап кетет. Мындайды күтпөгөн агасы көргөн көзүнө ишенбейт, ордунан туруп экинчи айтпаска убада берет. Ошондон баштап Сагынбай көпчүлүккө «Манас» айта баштайт.

Үркүн мезгилинде эл менен кошо Кытайга барат, ал жерден көпчүлүк кыйналгандай кыйналышпайт, себеби ал өз уруусуна, айлана-чөйрөсүнө анча-мынча таанылган манасчы болуп калган эле.

— Сайна, кыздарың менен үйдө бол, мен досторго барып анча-мынча каражат таап келгенче, — деп кетер эле. Кытайда жүртөндө манасчылыгы андан бетер күчөдү, көп теңтуш күттү. Көпчүлүк элдей биз да аябай жарды элек, бирок кабагым-кашым дечү эмес. «Курсак ток болгону эсеп», — деп койчу. Ошентип кайра эл-журтка кайта баштадык, өз жер, өз элге эмне жетсин. Кочкор өрөөнүнө кайра кайттык. Анжиан, Фергана өрөөнүнө «Манас» айтып айлап кетип калчу. Казактар кайым айтышса, ал «Манасты» айлап токтобой айтып, короо толгон мал утуп алчу экен. Ошонун баарын үйгө тийбей айдап келсе, элдин алды болуп бай болмокпуз. Бирок ал антчү эмес, жолдон жолуккан жарды адамдарга бөлүп берип олтуруп өзү эч нерсе албай калчу. Үркүндөн кийин турмуш өтө оор болду. Кимдир бирөө: «Саке, табылгыдан бизге да бөлүшө кет», — десе эле, ал бөлүп берип кайрылбай кетип калчу экен. Күндөрдүн биринде Токтобүбү кызы турмушка чыгып, көп жашабай каза болуп калат. Атасынын «Манас» айткан өнөрү мына ошол кызында бар болчу. Көшөгө ичинде олтурса, «Манас» айт деп ийинге чоролор чокмор менен сабачу экен. Эс алып калганда: «Сен «Манас» айтпа», — деп күйөөсү урчу экен. Ошентип ал эки кысымды көтөрө албай эрте эле каза болот.

Андан кийин Бурулбүбү турмушка чыгат, бул киши да Манас айтып өтө кыйналат, өзү эле айтпай коет. Оозу көбүктөп, көгөрүп, кыйналып жүрүп каза болот. Күйөөсү Токтобүбүнүн күйөөсүндөй урчу эмес.

— Кой, Бурул, кыйналбай айта бер, — деп күйөөсү да айтчу. Бирок Бурулбүбү: «Келин болуп жылаңбаш отурушум жарабайт», — деп айтпай коет.

— Ичине түшүп кетти, — деп калчу тайэнем. Анын эмнеси ичине түшүп кеткенин билбей мен таң калчумун. Мына ошондо абышка эки бирдей кыздан айрылганда бир топко чейин «Манас» айтпай токтоп калган.

— Кыз кишиге «Манас» айткан жарашпайт, тор түйгүлө, сайма сайгыла, — деп тайэнем урушчу экен. Бирок балдардай болуп малдаш токунуп отуруп алып, салабаттуу кишидей «Манасты» эки бирдей кызы айтчу экен. Алишер агасы каза болгондо анын кийинки аялы тирүү эле, салт боюнча ошону абышкага нике кыйган. Мария жеңе Сагынбайдын аялы болуп биздин үйгө кошулду. Жеңе аялы кыңылдаган өтө чоёке, чойулжуп, ыйлаак болчу.

— Сайна, тиги Марияга теңелбей эле койчу, сен өзүң байбичемсиң, — деп калар эле. Мария төрөдү, бирок балдары түрбай чарчап калды.

Кийин китеп жаздыра баштады. Сырканбек Алишердин улуу баласы эле, ошол бизге көп жардам берип, көп бакты. Абышка жазда кетсе, күздө же кышта келчу. Себеби үй турмушту көрүп «Манас» жаздырганга таасир берет деп алыс алып кетчү Ыбрай жазуучусу.

— Эми Сайна, мен Манастын бүт тегинин кийинки урпактарды, санат кайым айтыш, кошокторду жаздырып калтырайын, «Манастын» кичине жери эле оюлду, эми көлдөй толкуган жерине — Көкөтөйдүн ашына келдим. Андан кийин өзүмдүн Семетейим башталат, — деп кеткен эле. Себеби абышка өзүн семетейчимин деп айтчу. Семетейди айтканда аябай эргип, толкундап баштачу, аны өтө жеңил айтчу.

— Сайна, балдарды жакшылап бак, азырынча бардыгы жаш, — деп кайта-кайта кылчактап кеткен эле. Көрсө, ошондо кыйналып жатканын эч кимибиз билбептирбиз. Себеби Манасты төрдөн баштап айта баштаганда көл-шай болуп эргип, өзүн унутуп улагага келип калар эле. Эки киши аны колтуктап төргө барып койчу. Ошондо тери катып, көкүрөк оорусу козголуп калган көрүнөт. Биз жайлоодо элек. «Сагынбай катуу ооруп жатат, алып кеткиле», — деп кабар келгенде, Сырканбек алып келиш үчүн араба менен кеткен. «Сайнанын кашына барсам экен, Сайнама оор болду, балдары жаш эле. Эми кантер экен», — деп өкүнүп Сырканбек инисине кайра-кайра кайрылган экен. Орто-Токойго жеткенде «Ай, өзүмдөн аска чыкты, жээндериме ооду», — деп күбүрөнүп сүйлөнүптүр.

— Эми айланайындардын жолу шыдыр болуп, өркүндөтүп колдошсо эле болгону. Мага эки-үч күндөн бери чоролор качып келбей калды. Менден колдорун үздү. Деги эмне болуп жатам? Сайна да кыйналып жатса керек», — деп жакасын кармап келме келтириптир. Семизбелге жеткенде: «Суудан берчи, өз жеримдин суусун ичип суусунумду кандырайын», — деген экен. Суу ичкенден кийин себелеп жааган жаанды көрүп: «Карагылачы, мага нур жаап жатат, нур кандай сонун!» — деп кайталап алып тилден калган. Ошондо кызы Назырбүбү түрмушка чыгып Кеминде эле. Аманкул жети жашта, Жаманкул төрт, Бүбүйра алты айлык кыз эле.

Боз үйгө кийиргенде чоң киши өтө арыктап, алдан-күчтөн бир топ кетип калыптыр. Жолдон көзү көктү карап кыйналып келиптир. Үйгө кийиргенде мени бир капап аллы. Колун өйдө көтөрүшкө алы келбей башы шылкыйып, көзү жумулуп кете берди.

Ошентип 4 жыл бою ал Ыбрайым менен китеп жазып жүрдү. Акыры 1930-жылы күзгө жакын биз менен коштошту. Булбул болуп сайрап жүргөн абышкадан айрылып, кара кийип, жайлоодо олтуруп калдым. Мындай улуу киши эми кайдан жаралсын? Арадан 8-9 жыл өткөндөн кийин Манасты уулум Аманкул айта баштады. Тирүү болсо кудум абышка сыяктуу кең далылуу болмок, атасына окшош эле. Нарындан тандалып Бишкекке барып, ал жерден көпчүлүккө жагып Маскөөгө чейин барган. Жанагы Калинин деген киши ага өз колу менен алтын саап бериптир. «Аны атамдын көзүн көргөн киши Ыбрайым Абдрахмановго бердим», — деп сүйүнүп келген эле балам. Маскөөдө көп кишилер менен бирге болуптур. Атасын тааныгандар аны колдошуп:

— Сакебиз эми жаралыптыр, ал киши өлгөн жок, тирүү экен, — деп аябай сүйүнүп бетинен өөп, көп насаат сөздөрүн айтканын түгөтө албай үйгө келгенде айтып берген эле.

Төбөң түшкөн согуш! 1946-жылы уулумдан кабар болбой калды. Өкүнүч арты өкүнүч болуп, түгөнбөгөн ойдун түбүнө түшүп, ушул күнгө чейин аны күтүп жүрөм.

Азыр да колум бош эмес. Назырбүбү, Жаманкул, көкүрөк күчүгүм Бүбүйрага баш-көз болуп жүрөм. Сырканбек кайним согушка кеткенде келиндин боюнда калган

болчу. Кыз төрөлөрү менен аны өзүмө каттатып, төртүнчү балам Сагынбай абышканын кызы кылып Камиланы багып алдым. Ушуларым аман болсун».

Айла канча, ойлогон ойго жетпей тайэнем Сайнап Балыкчы шаарында биз менен түбөлүккө коштошуп кайтпас сапар кетти. Тайэнем эч качан өлбөчүдөй көрүнчү эле. Көрсө, тагдырдын буйругу экен, өз жолу менен бири кетсе экинчиси келип турат тура. Тайкем Жаманкул бала-бакырасы менен Балыкчы шаарында. Назырбүбү тайэжем Кеминде, Бүбүйра Орто-Токойдо, Камила Кочкордун Теңдигинде жашайт. Өзүмдүн апам да бала-чакалуу, бардыгы жаш. Мен Сагынбай манасчыга небере жээн болом.

АВТОРЛОР ЖӨНҮНДӨ МААЛЫМАТ

АБДЫРАХМАНОВ ЫБЫРАЙЫМ (1888-1967) белгилүү кыргыз жомокчусу, санжырачы, педагог, фольклорист. Ысык-Көлдүн Жети-Өгүз тарабындагы Талды-Булак деген жерде оокаттуу үй-бүлөдө туулган.

Абдырахманов бүт өмүрүн кыргыз элинин оозеки чыгармаларын чогултууга арнап 1922—26-жылдары Сагынбайдан «Манас» эпосун (400 басма табак көлөмүндө) жазып алган.

КАЛИМ АХМЕДОВИЧ РАХМАТУЛЛИН (1903-1946) Токмок шаарында майда соодагердин үй-бүлөсүндө туулган.

К. А. Рахматуллин кыргыз адабияты менен сынынын калыптанышына жана өсүп-өнүгүшүнө чоң эмгек сиңирген. Кыргыз фольклору жазма адабияты жөнүндөгү көптөгөн эмгектердин автору. Ал «Манасчылар» деген көлөмдүү эмгегин 1942-жылы жазып жарыкка чыгарган.

БЕЛЕК СОЛТОНОВ 1878-жылы азыркы Кемин районуна караштуу Тегирменти айыл советинде туулган. Адегенде Каракол-догу (азыркы Пржевальск шаары) орус-тузем мектебинде, кийинки Пишпектеги (азыркы Фрунзе шаары) бакчыларды даярдоочу кыргыз мектебинде билим алган.

1894-жылдан 1916-жылга чейин болуштарда катчы, тилмеч, 1919-жылдан 1924-жылга чейин Түркстан фронтунун революциячыл-аскердик советинде жана революциячыл комитеттерде уполномочен болуп, 1925—1937-жылдарда Кыргызстандагы илим изилдөө мекемелеринде эмгектенген.

1937-жылдын октябрында камакка алынып, 1938-жылдын февралында ак жеринен атылып кеткен.

АУЭЗОВ МУХТАР ОМОРХАНОВИЧ (1897—1961) Семей облусундагы Абай районунда туулган. Казак элинин атактуу жазуучусу, көрүнүктүү илимпоз, Казак ИАнын академиги. Ал кыргыз адабиятынын тагдыры, келечеги үчүн ар дайым кам көрүп, кыргыз жазуучуларына өрнөк көрсөтүп келген. Улуу «Манас» эпосун изилдөөгө арналган эмгектери илим чөйрөсүндө кеңири белгилүү. Анын бул китепке кирген эмгеги 1927-жылдан баштап жазылып, 50-жылдар ичмнде бүткөн.

ЖИРМУНСКИЙ ВИКТОР МАКСИМОВИЧ (1891-1971) Петербург шаарында туулган. Көрүнүктүү филолог, герман, түрк жана жалпы тил илиминин тарыхы, теориясы, фольклору боюнча баалуу эмгектерди жараткан. «Манас эпосун изилдөөгө киришүү» деген эмгегинде эпопеянын жаралышы, идеясы жана образдык түзүлүшү туурасында ой жүгүртүп, башка түрк элдеринин эпосторуна караганда кыргыз эпосунда эпикалык салт өтө күчтүү өнүккөнүн белгилейт. Бул эмгек 1947-жылы жазылган.

АЙТМАТОВ ЧЫҢГЫЗ ТӨРӨКУЛОВИЧ 12. XII. 1928-жылы Талас областынын Кара-Буура районундагы Шекер айылында туулган. Кыргыз ИАнын академиги.

Замандын көрүнүктүү жазуучусу, улуу сөз чебери Ч. Айтматов өзүнүн чыгармачылыгы менен адабиятыбыздын өнүгүшүнө эбегеисиз салым кошууда. Ч. Айтматовдун жеке демилгеси жама башкы редакторлугу менен 1980-жылдары Сагынбайдын «Манасынын» толук варианты жарык көргөн. Улуу манасчылар Сагынбай менен Саякбай жөнүндө макалалардын топтомун жазгап.

ОСМОНОВ АЛЫКУЛ (1915—1950) Панфилов районундагы Каптал-Арык айылында туулган.

А. Осмонов элдик оозеки чыгармачылыкты чогултуу ишине да бөтөнчө маани берген. Акын 1946-жылы манасчынын өмүр жолуна жана чыгармачылыгына арналган «Сагынбай Орозбаков» деген макаласын жазган.

ТАБАЛДИЕВ АСАНБЕК (1935—1975) Тянь-Шань районундагы Жерге-Тал айылында туулган. Философия илиминин доктору, профессор, Кыргыз ИАнын мүчө-корреспонденти.

Табалдиев — тарыхый материализм, социология боюнча белгилүү адис. Анын илимий эмгектеринде улут маселесиндеги эки тенденция, кыргыз элинин коомдук аң-сезим закон ченемдери изилденген.

Табалдиевдин чыгармачылыгында социалдык публицистика көрүнүктүү орун ээлеген. Сагынбай менен Саякбай тууралу «Гомер жана Гомерлер» деген макаласын жазган.

ИЛЬЗЕ ЛАУДЕ-ЦИРТАУТАС — белгилүү түрколог, профессор, АКШдагы Сиэтл шаарындагы Вашингтон университетинин (Вашингтон штаты) жакынкы чыгыш элдеринин тили жана цивилизациясы департаментинин кафедра башчысы. Ал Орто Азия элдеринин тарыхый жана адабий байланышы, алардын оозеки чыгармачылыгы боюнча бир нече илимий макалалардын автору. Ильзе Л-Циртаутастын бул макаласы алгач немец тилинде чыккан. Кыргыз тилине «Советская тюркология» (№ 3, 1987-жыл) журналынан которулуп басылды.

САМАР МУСАЕВ 1924-жылы Атбашы районундагы «Пограничник» айылында туулган. Филология илиминин кандидаты. «Манас» таануу боюнча адис. Эпостун түркүн илимий-теориялык маселелери боюнча көптөгөн эмгектердин автору. Ошондой эле, ал эгюстун сюжеттик мазмунун кара сөзгө айландырып жазган авторлордун бири.

ЖУНУШЕВ КАНЫБЕК 11. XI. 1941-жылы Нарын областынын Кочкор районундагы Кош-Дөбө айылында туулган.

Балдар акыны К. Жунушев социалдык маселелерге арналган публицистикалык макалалардын да автору. Сагынбайдын өмүр жолун изилдеген «Улуу манасчы» деген көлөмдүү макаласын 1990-жылы жазган.

ЖАПАР КЕНЧИЕВ 1932-жылы Жумгал районундагы Чаек кыштагында туулган* Кесиби геолог. «Балбай баатыр баяны», «Мидинден Байдылдага жооп кат», «Кыргыз санжырасы» деген китептердин автору.

ОМОР ЁРКЕТАНОВ 1927-жылы Ак-Суу районундагы Сары-Булак айылында туулган.

Кесиби токой инженери. Санжыра иликтөөчү.

ЧӨДӨН БОЛСУНАЛИЕВ 1929-ЖЫЛЫ Атбашы районундагы Ак-Муз айылында туулган. Кесиби педагог. Элдик санжырачы, тарыхый даректерди иликтөөчү.

М А З М У Н У

I. ДАСТАНДАР, ЫРЛАР

1. Сагынбай Орозбак уулу. Дастандар, ырлар ... 6

II. ЭСКЕРМЕЛЕР, ИЛИКТӨӨЛӨР

2. Ыбрай Абдыракманов Улуу манасчынын өмүрү . . 59
3. Калим Рахматуллин манасчы Сагынбай 77
4. Белек Солтоноев Сагынбай 90
5. Мухтар Ауэзов Кыргыз элинин баатырдык «Манас» дастаны 94
6. Виктор Жирмунский «Манас» эпосун изилдөөгө киришүү 96
7. Чыңгыз Айтматов Уникалдуу укмуш талант 96
8. Алыкул Осмонов Сагынбай Орозбаков 97
9. Асанбек Табалдиев Гомер жана Гомерлер101
10. Ильзе-Лауде-Циртаутас Кыргыз акын-ырчысы С. Орозбаков106
11. Самар Мусаев Сагынбайдын варианты111
12. Каныбек Жунушев Улуу манасчы 115
13. Жапар Кенчиев Омор Еркетанов Сагынбайдын Дүрдүкүнө келиши . 123
14. Чөдөн Болсуналиев Манасчы жөнүндө укканым129
15. Калсынбүбү Кадыркулова «Сагынбай улуу адам эле . 134

Литературно-художественное издание
Великий манасчы Сагынбай

Составители М. Төлөмүшев, Ш. Дүйшеев
Бишкек, редакция журнала «Ала-Тоо»
на кыргызском языке

Улуу манасчы Сагынбай
Казалдар, эскермелер, иликтөөлөр

Редактор Н. Капаров
Сүрөтчү Т. Коомбаев
Тех. редактор К. Шабралиева
Корректор З. Калиева

Терүүгө 10. 08. 92. берилди. Басууга 16. 09. 92. кол коюлду. Форматы 84X187 1/32.
Басмаканалык № 2 кагаз. Көлөмү 9,0 басма табак. Эсептик басма табак 7,2 Нускасы
25.000. Заказ № 51. Баасы келишим боюнча.

Дарек: 720000, Бишкек, Киров көчөсү 205 «Ала-Тоо» журналы Кыргыз ССРинин 50
жылдыгы атындагы Кыргызполиграфкомбинаты 720461, ГСП, Бишкек, 5, Т.
Суванбердиев көчөсү, 102.